

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əsgərli Pərviz Şamil oğlu

“Yoxsulluğun mahiyyəti və sosial-iqtisadi nəticələri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri vəadı: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Təhsil, elm və sosial-mədəni sahələrin iqtisadiyyatı

Elmi rəhbər: Dosent, i.e.n. Namazəliyev Ə. H.

Kafedra müdiri: Prof., i.e.d. Əlirzayev Ə.Q.

BAKİ – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....3

I FƏSİL. Əmək bazarının iqtisadi kateqoriyalarının öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları

1.1.Azərbaycan Respublikasının yoxsulluq problemi və onun səviyyəsinin müəyyən edilməsi.....7

1.2.Yoxsulluq anlayışı: mahiyyəti, formaları.....14

1.3.Əmək bazarı və onun nizamlanmasının nəzəri-metodoloji və konseptual əsasları.....25

II FƏSİL. Azərbaycan Respublikasında əhalinin işsizlik səviyyəsinin müasir durumunun qiymətləndirilməsi

2.1.Yoxsulluğun modelləri və onun səviyyəsinin müəyyən edilməsi metodikası.....38

2.2.Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin işsizlik səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....48

2.3.Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşunun əhalinin məşğulluq və işsizlik səviyyəsinə təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....57

III FƏSİL. Müasir şəraitdə işsizlik problemlərinin həllinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1.Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun və sosial qeyri-bərabərliyin azaldılmasının hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.....65

3.2.Əhalinin məşğulluq və işsizlik probleminin həlli dünya təcrübəsində.....68

3.3. Yoxsulluğun aradan qaldırılması yolları.....78

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....89

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI.....95

PE3IOME.....98

SUMMARY.....99

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı: Azərbaycanda yoxsulluqla bağlı olan problemlərin təhlili göstərir ki, bu problem bazar iqtisadiyyatının mühüm məsələlərindəndir və problemi həll etmədən effektiv iqtisadi fəaliyyəti nizamlamaq mümkün deyildir.

Ona görə də, məşğulluq siyasəti Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan iqtisadi inkişaf siyasətinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri olmuşdur. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatımızın əsas aparıcı sahələrindən biridir. 1995-ci ildən başlanan iqtisadi islahatlar nəticəsində keçmiş inzibati amirlik iqtisadi sistemindən miras qalmış bütün mexanizmlər öz məntiqi sonuna çataraq burada mövcud olmuş bütün təsərrüfat sistemi öz yerini müasir bazar münasibətlərinə əsaslanan hüquqi-iqtisadi mexanizmlərə verdi. Bu iqtisadi islahatlar milli iqtisadiyyatımızın təbii və həm də köklü dəyişikliklər əsasında tamamilə yeni olan münasibətlər əsasında inkişaf etməsinə gətirib çıxardı. Elə məhz bu dəyərlər çərçivəsində kənd təsərrüfatının bazar iqtisadi sistemi şəraitində yenidən qurulması, buradakı təsərrüfat formalarının, mülkiyyət münasibətlərinin və ən başlıcası da iqtisadi münasibətlərin əlverişliliyinin düzgün aşılması əsas məsələyə çevrilmişdir. 1995-ci ildən başlanan iqtisadi islahatlar, həm də aqrar sektor maddi nemətlərə olan tələbatın böyük hissəsini ödəyən bir sahə olmaqla bərabər, eyni zamanda işsizliyin azaldılması istiqamətində də mühüm bir sahə olduğunu sübut etdi.

Keçmiş inzibati amirlik iqtisadi sistemindən müasir bazar iqtisadi sisteminə keçdiyimiz dövrdə regionlarda aqrar sektorun böyük məşğulluq potensialına malik olmasının nəzərə alınması, bu sahənin inkişafının məşğulluq probleminin həlli ilə əlaqələndirilməsi regionda məqsədyönlü iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi yüksək müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Düzdür, bazar iqtisadi sistemində işsizlik halları mümkündür. Lakin bununla bərabər, aqrar sektorun inkişafı, xüsusi mülkiyyətin hökmranlığı və kəndli torpaq münasibətlərinin mövcudluğu ilə əhəlinin işsizlik probleminin məşğulluq təminatı ilə əvəzlənməsinə çox münbit şərait yaranmışdır. Çünki, aqrar sektor böyük potensial imkanlara malikdir. Tədqiqatın aparılması məhz bu imkanları müəyyən etmək

zərurətindən irəli gəlmişdir. Bu baxımdan, dissertasiya işinin mövzusu aktual bir problemə həsr edilmişdir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Qeyd etməliyik ki, aqrar sahə və burada əhalinin işsizlik probleminin tədqiq edilməsi bir çox iqtisadçı alimlərimizin elmi araşdırmalarında ana mövzulardan birinə çevrilmiş, A.A.Nadirov, Ş.M.Muradov, T.S.Vəliyev, A.K.Ələsgərov, İ.Ş.Qarayev, R.B.Əliyev, G.Ə.Gənciyev, İ.V.Əhmədov, H.A.Xəlilov, T.Ə. Quliyev, Ə.X.Nuriyev, İ.H.İbrahimov, V.M.Niftullayev, S.V.Salahov, İ.H.Ahyev, A.İ.Şirəliyev, A.A.Rüstəmov, N.H.Əhmədov və başqa görkəmli alimlər tərəfindən müxtəlif yönərdən və aspektlərdən yanaşılaraq araşdırılmışdır.

Bununla yanaşı, etiraf edilməlidir ki, regionların iqtisadi durumunu xarakterizə edən materialları əsasında məşğulluq probleminin həllində aqrar sektorun rolu və onun təkmilləşdirilməsi yolları ayrıca tədqiqat obyektı kimi araşdırılmamışdır. Problemlə bağlı bir sıra nəzəri və metodoloji məsələlər elmi istiqamətdə öz həllini hələ də tapmamışdır. Ona görə də məşğulluq probleminin həllində aqrar sektorun rolunun tədqiq edilməsi və elmi cəhətdən əsaslandırılmasına ehtiyac vardır. Bütün bunlar dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələrini şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Aparılan tədqiqatın əsas məqsədi aqrar sahədə məşğulluğun inkişafının elmi-nəzəri məsələlərini araşdırmaqla, burada məşğulluq potensialının hazırkı vəziyyətini təhlil etmək və daha da gücləndirilməsi ilə bağlı elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir. Dissertasiya işində tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və yerinə yetirilmişdir:

Aparılan tədqiqatın əsas məqsədi ölkəmizdə məşğulluğun inkişafının elmi-nəzəri məsələlərini araşdırmaqla, burada məşğulluq potensialının hazırkı vəziyyətini təhlil etmək və daha da gücləndirilməsi ilə bağlı elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir. Dissertasiya işində tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və yerinə yetirilmişdir:

- yoxsulluq probleminin nəzəri əsasları müəyyənləşdirilmişdir;

- yoxsulluğun tarixi əsaslandırılması və başqa elmlərdə yoxsulluq anlayışına baxış öyrənilmişdir;
- ölkəmizdə məşğulluq potensialı kimi göstərilmiş və əsaslandırılmışdır;
- ölkəmizdə aparılan aqrar islahatların həmin sahədə əhalinin məşğulluq imkanlarına təsiri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;
- rəsmi statistikanın məlumatları əsasında ölkəmizdə yoxsulluq səviyyəsinin dinamikası öyrənilmiş və yüksəldilməsi yolları müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqat obyekti kimi, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının ən mühüm sahələrindən biri hesab olunan aqrar sahə və bu sahədə fəaliyyət göstərən müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat qurumları seçilmişdir.

Tədqiqatın predmetini aqrar islahatlar və dinamik inkişaf şəraitində regionda məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinin nəzəri və təcrübi məsələlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin məşğulluğun inkişafı ilə bağlı təsdiq etdiyi sərəncam və proqramlar, imzalanmış fərmanları, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin, məşğulluğun inkişafına dair qəbul etdiyi digər qanun və normativ-hüquqi sənədlər təşkil etməkdədir.

Tədqiqat prosesində ölkəmizin aqrar sahədə müəyyən etdiyi iqtisadi siyasətin tənzimlənməsi ilə bağlı müvafiq sənədlərə də istinad edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin icmal - hesabat məlumatlarından, həmçinin Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, müxtəlif kredit təşkilatlarının, aqrar sahədə təsərrüfat subyektlərinə müxtəlif xidmətlər göstərən müəssisə və təşkilatların, digər qurumların statistik-hesabat materiallarından, uçot-hesabat sənədlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış tədqiqat işi özündə aşağıdakı elmi yenilikləri əks etdirir:

- məşğulluq probleminin həll edilməsində işverənlərlə işaxtaranlar arasında formalaşan münasibətlər sistemli öyrənilmiş, aqrar sahədə məşğulluq münasibətləri və məşğulluğun təminatı istiqamətindəki proseslərin regional xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;
- Ölkəmizdə işsizlik probleminin həllində kənd təsərrüfatının rolu qiymətləndirilmiş və istifadə edilməmiş potensial üzə çıxarılmışdır;
- İşsizlik səviyyəsinin ölkəüzrə dinamikası öyrənilmişdir;
- Ölkəmizdə məşğulluğun səmərəli təşkili üçün aqrar sahənin prioritet inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, maliyyə imkanlarından daha da səmərəli istifadə edilməsi üçün konkret təkliflər irəli sürülmüşdür;
- İşsizliyin aradan qaldırılması məşğulluğun inkişafında dövlətin rolu müəyyənləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr verilmişdir;
- aqrar sektorda məşğulluq fəaliyyətinin yüksəldilməsinə ciddi təsir edə biləcək perspektivli kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat nəticəsində müəllifin əldə etdiyi nəticələr irəli sürdüyü təkliflər müvafiq qurumlar tərəfindən aqrar sahədə səmərəli məşğulluğun formalaşdırılmasında, aqrar islahatlar nəticəsində yaradılan müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin təmin edilməsində, habelə məşğulluğun düzgün planlaşdırılması və idarə olunmasında, iqtisadi və sosial səmərəlilik baxımından məşğulluq strukturunun düzgün seçilməsində və mütəmadi təhlilində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və nəticələrin tətbiqi. Dissertasiya işi ilə bağlı 1 məqalə və 1 teziz dərc edilmişdir.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, 9 paragraf, nəticə, təkliflər və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. Əmək bazarının iqtisadi kateqoriyalarının öyrənilməsinin nəzəri-metoloji əsasları

1.1. Azərbaycan Respublikasının yoxsulluq problemivə onun səviyyəsinin müəyyən edilməsi

Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda məşğulluq anlayışı ilə bağlı irəli sürülən tərfi rəhbər tutaraq demək olar ki, konkret tarixi inkişaf mərhələsində bütünlükdə ölkədə və onun ayrı-ayrı ərazilərində əhalinin məşğulluq səviyyəsi dedikdə, burada yaşayan əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli ölkə vətəndaşlarının vətəndaşlığı olmayan daimi yaşayan şəxslərin və əcnəbilərin ölkənin qanunvericiliyinə zidd olmayan, onların şəxsi və kiitnəj təlaballarının ödənilməsi ilə bağlı olan və bir qayda olaraq, onlara qazanc (əmək gəliri) gətirən fəaliyyət dairəsində çalışanların yuxarıda qeyd edilən yaşda olan bütün əmək qabiliyyətli əhalinin sayma nisbəti, əhalinin məşğulluq quruluşu dedikdə isə onların bir sıra əlamətlər üzrə ölkənin qanunvericiliyinə zidd olmayan əmək fəaliyyəti dairələri və xalq təsərrüfatı sahələri arasında bölünməsi labüd başa düşülür

Əhalinin məşğulluq səviyyəsi və quruluşunun formalaşması bir sıra sosial-iqtisadi və demokratik amillərdən asılıdır. Bu amillərin ən mühümlərindən biri ölkənin malik olduğu əhalisinin və əmək ehtiyatlarının sayından və onların kəmiyyət-keyfiyyət tərkibindən ibarətdir. Bu səbəbdən də, ölkə əhalisinin məşğulluq səviyyəsi və quruluşunun vəziyyətini tədqiq edib öyrənməzdən əvvəl burada mövcud olan əhalinin və onun mühüm tərkib hissəsi olan əmək ehtiyatlarının özünün formalaşması qanunauyğunluqları və xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması lazımdır. Belə ki, əhali, daha doğrusu, onun müəyyən istehsal təcrübəsinə və əmək verdişlərinə malik olan əmək qabiliyyətli hissəsi cəmiyyətin

başlıca məhsuldar qüvvələrinin və ölkə iqtisadiyyatının iş qüvvəsi ilə təmin edilməsinin təbii əsasını təşkil edir. Çünki, insan əməyi olmadan istehsal prosesi nə başlaya və nə də davam edə bilər. İstehsal alət və vasitələri yalnız canlı insan əməyi ilə birlikdə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrini təşkil edir. K.Marksın sözləri ilə desək: “Bütün bəşəriyyət tarixinin birinci müqəddəs şəhəri, əlbəttə, canlı insan fərdlərinin mövcud olmasıdır”. [5; 89]. Canlı insan fərdlərinin mövcud olmasının təbii əsasını demokratik proseslər (əhalinin doğum, ölüm və təbii artım səviyyəsi) təşkil edir. Əhali özlüyündə mücərrəd anlayış olsa da, onda baş verən dəyişikliklər demokratik proseslərdə, baş verən dəyişikliklər isə əhalinin və onun mühüm hissəsi olan əmək ehtiyatlarının hərəkət dinamikasında baş verən dəyişikliklərdə öz əksini tapır. Bu isə o deməkdir ki, hər bir ölkədə, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasında mövcud olan əhalinin və əmək ehtiyatlarının sayca dəyişməsi, ilk növbədə, burada yaşayan əhalinin doğum, ölüm və təbii artım göstəricilərinin dəyişməsi vəziyyətindən asılıdır. Azərbaycan alimlərinin apardığı tədqiqatlara və demokratik statistikanın məlumatlarına əsasən, Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğu onilliklər ərzində malik olduğu demokratik inkişaf göstəricilərinin səviyyəsinə görə həmişə fərqlənmiş və özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Bu xüsusiyyətlərə, hər şeydən əvvəl, burada yaşayan əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum və təbii artım səviyyələrinin orta ittifaq səviyyəsindən və bir sıra müttəfiq respublikalardakından yüksək olması, əhalinin gənclik səviyyəsinin, yəni bütün əhali arasında əmək qabiliyyətli yaşadək (0 - 15 yaşında) olanların və gənclərin (29 yaşadək xüsusi çəkisinin yüksək olması: ölüm səviyyəsinin və əhalinin “qocalıq” dərəcəsinin nisbətən aşağı olması; orta ömür müddətinin yüksək olması; respublikalararası əhali miqrasiyasının nisbətən zəif olması və onların daha çox oturaq həyat sürməsi; qadınların məşğulluq və gənclər arasında kəbin kəsdirmə səviyyəsinin nisbətən aşağı, sonuncuların subaylıq dərəcəsinin yüksək olması; uşaqlar və əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali arasında ölüm səviyyəsinin yüksək olması və sair aiddir. Ölkədə çoxuşaqlılıq ənənəsinin uzun illər boyu

qorunub saxlanması, bununla da, ailə üzvlərinin orta sayının xeyli yüksək, 5-6 nəfərdən çox olaraq qalması ilə müşayiət olunmuşdur. Bütün bunlar isə, öz növbəsində, Azərbaycanda əhalinin təbii artım səviyyəsinin, keçmiş ittifaqda olduğundan xeyli sürətlə çoxalmasına gətirib çıxarmışdır. Keçmiş SSRİ-də və Azərbaycan Respublikasında əhalinin demoqratik inkişaf göstəricilərində baş Professor Ş.M.Muradovun hesablamalarına əsasən, Azərbaycan Respublikasında əmək ehtiyatlarının orta illik artım sayı 1960-1970- ci illərdə 43.7 min nəfər (23%), 1970-1980-cı illərdə 107.6 inin nəfər (46.1%). 1990-1992-cı illərdə isə 54,8 min nəfər (16,1%) təşkil etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, həmin illərdə keçmiş SSRİ-də iş yerlərinin yaradılması sahəsində yeridilmiş ruspərəst siyasət nəticəsində Azərbaycanda yeni yaradılan işyerlərinin sayı, bir qayda olaraq, həmişə əmək ehtiyatlarının artım sayı və sürətindən geridəqalmışdır. Bu dövrdə istehsal qüvvələrinin yerləşdirilməsi işində kobud yanlışlıqlara yol verilmişdi. İri obyekt və müəssisələrin əksəriyyəti bir qayda olaraq Sumqayıt şəhərində tikilirdi ki, bu da orta və kiçik şəhərlərin əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması dərəcəsini aşağı salır, ölkə əhalisinin buraya axışmasına səbəb olur və burada yaşayış evləri və sosial obyektlərlə əlaqədar artıq mövcud olan çətinlikləri daha da ağırlaşdırırdı. Qətiyyətlə bildirmək olar ki, 60-cı illərdə respublika iqtisadiyyatı bütünlükdə dərin və uzunmüddətli böhran mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Respublikanın ən kəskin problemlərindən biri də əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai əməyə cəlb olunması, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi idi. [18; 24-261]. Bu məsələdən bəhs edərək professor Ş.M.Muradov yazmışdır: “Məsələ burasındadır ki, hələ VII və VIII beşilliklərdə Azərbaycan SSR-nin sosial-iqtisadi inkişafının planlaşdırılmasında bir sıra ciddi nöqsanlar buraxılmışdır ki, bunların da biri 50-ci illərdə və 60-cı illərin əvvəllərində Respublikanın demoqratik inkişafında yaranmış vəziyyətin lazımınca düzgün qiymətləndirib nəzərə alınmaması olmuşdur”.

Azərbaycan Respublikasında bu vəzifənin verinə yetirilməsi üçün eyni şərait yaradılmamışdı. Azərbaycan alimlərinin yazdıqları kimi, bunu belə bir adi

həqiqət də sübut edir ki, SSRİ-nin tərkibində olduğu onilliklər ərzində Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın birtərəfli inkişaf etdirilməsi, onun daha çox keçmiş SSRİ-nin xammal bazasına çevrilməsi, burada, başlıca olaraq Rusiyanın mənafeyinə xidmət göstərən sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin, o cümlədən pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük, tərəvəzçilik və s. bu kimi yüksək əmək tutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi və bu səbəbdən də, Azərbaycanda külli sayda mövcud olmuş əmək ehtiyatlarının əməyinin tətbiqi üçün nə lazımı iş yerləri və nə də imkan yaradılmamışdır.

Əhalinin demoqrafik inkişaf vəziyyətində baş verən ən mühüm göstəricilərdən biri də onların nigah və boşanma səviyyəsindəki dəyişikliklərdən ibarətdir. Bunu ondan görmək olar ki, əgər 1991-ci ildə Respublikada bağlanmış nigahların sayı 74.4 min təşkil etmişdirsə, bu göstərici 34,8 min və ya 1,9 dəfə azalaraq, 39.6 minə, o cümlədən şəhər yerlərində 15,8 min və ya 1,7 dəfə azalaraq, 35,8 mindən 20.0 minə, kənd yerlərində isə 18,9 minə və ya 2 dəfə azalaraq, 38,5 mindən 19,6 minə düşmüşdür. Nigah hallarından fərqli olaraq, müqayisə edilən dövrdə boşanmaların sayı bütünlüklə Respublikada 1.9 dəfə azalaraq, 10.7 mindən 5.5 minə, o cümlədən şəhər yerlərində 2.1 dəfə azalaraq, 1,2 mindən 4,3 minə, kənd yerlərində isə 26% azalaraq, 1.5 mindən 1.1 minə düşmüşdür. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə, hazırda Azərbaycan Respublikasında demoqrafik inkişafın vəziyyəti əhalinin doğum səviyyəsinin sürətlə aşağı düşməsi, sağlamlığının pisləşməsi, ölüm səviyyəsinin (əsasən, əmək qabiliyyətli yaşda və körpələr arasında) yüksək olaraq qalması, gözlənilən ömür müddətinin aşağı olması, ana və uşaq ölümünün yüksəkliyi, əhalinin artım sürətinin kəskin şəkildə azalması və s. proseslərlə səciyyələnir. Hazırda respublika əhalisinin inkişaf göstəricilərində baş verən mənfi meyillər sırasında onların gözlənilən orta ömür müddətinin qısalması və əhalinin yaş quruluşunda gənclərin (29 yaşınadək olanların) xüsusi çəkisinin azalması, əmək qabiliyyətli yaşda və ondan yuxarı yaşda olanların xüsusi çəkisinin artması ("qocalma" prosesinin sürətlənməsi) və s. bu kimi demoqrafik hadisələr xüsusi yer tutur. Son

illərdə respublikanın demokratik inkişaf göstəricilərində baş verən bu dəyişikliklər onun əmək ehtiyatlarının arlıını sürətinə dəöz mənfi təsirini göstərməmiş deyildir. [42; 20].

Lakin bütün bu deyilənlərə baxmayaraq, hazırda respublika kifayət qədər əmək ehtiyatları potensialına malikdir və onların səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi mühüm sosial-iqtisadi vəzifə kimi həm dövlət və hökumət orqanlarının, həm də sahibkarların və iş adamlarının diqqət mərkəzində durmalıdır. Hazırda respublikada mövcud əmək ehtiyatlarının sayı 4,7 milyon nəfəri ötüb keçib. Son on il ərzində (1991-2000-ci illərdə) onların sayı 15,0% artaraq, 4073,0 min nəfərdən 4685,8 min nəfərə gəlib çatmış və ölkə əhalisinin 58.5%-ni təşkil edir. Respublikanın əmək ehtiyatlarının 3748.2 min nələrini və ya təqribən 80.0%-ni iqtisadi fəal əhali, o cümlədən 3704,5 min nəfərini və ya 79.1%-ni iqtisadiyyatda məşğul olanlar, 937.6 min nəfərini və ya əmək qabiliyyətli yaşda olan iqtisadi qeyri-fəal əhali təşkil edir. Həmin İqtisadi qeyri-fəal əhalinin isə 269.7 min nəfərini və ya 28,7%-ni təhsil alanlar təşkil edirlər.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2000-ci ildə Respublika iqtisadiyyatında məşğul olan əhalinin fəaliyyət növləri üzrə bölünməsi vəziyyəti aşağıdakı rəqəmlərlə səciyyələnir: iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin 1517,2 min nəfəri (41,0%) kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilikdə, 169,3 min nəfəri (4,6 %) emal sənayesində, 153,6 min nəfəri (4,2 %) tikintidə, 626.1 min nəfəri (16.9%) topdan və pərakəndə satışda, 167,0 min nəfəri (4,5%) nəqliyyat, anbar təsərrüfatı, və rabitədə, 317.9 min nəfəri (8,6%) təhsildə, 168,9 min nəfəri (4,5%) səhiyyə və sosial xidmətdə, 98 min nəfəri (2,6%) daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersioniya fəaliyyətində, 257,7 min nəfəri (6,9%) dövlət idarəetməsi və müdafiə, məcburi sosial təminatda 132.2 min nəfəri (3,3%) digər kommunal və fərdi xidmətlərdə, 39.6 min nəfəri (1.1%) mədənçıxarma sənayesi və karxanaların işlənməsində, 40,5 min nəfəri fəaliyyət növlərində çalışmışlar [7; 29-30].

Göründüyü kimi, xarici investisivalı müəssisələrdə çalışan işçilərin bütünlükdə Respublika iqtisadiyyatında məşğul olanlar arasında xüsusi çəkisi qeyd edilən dövrdə cəmi 0,2-0,1% arasında tərəddüd etmiş və ölkədə məşğulluq probleminin həllində elə bir əhəmiyyətli rol oynamamışdır. Ölkədə hələlik lazımı təcrübə yoxdur. Digər tərəfdən isə bu müəssisələrin yaradılmasına təkcə iqtisadi nöqteyi-nəzərdən deyil, həm də çox geniş prizmadan baxmaq lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin müəssisələrin yaradılması vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatının dünyanın müxtəlif ölkələri ilə inteqrasiyaya girməsinə, bu ölkələrlə iqtisadi, mədəni, siyasi və başqa əlaqələrin genişləndirilməsinə, kadr hazırlığı və iş qüvvəsinin mübadiləsi sahəsində, habelə yeni texnika və texnologiyaların mənimsənilməsi sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və s. məsələlərdən bəhrələnməyə olacaqdır. Bunlar isə gələcəkdə ölkə əhalisinin intellektual inkişaf səviyyəsinin və deməli, həm də ölkənin iqtisadi potensialı və qüdrətinin anmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə təkan verəcəkdir. Burada onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda xarici investisivalı müəssisələrdə əməkçilərin iş şəraiti, xüsusilə əməyin ödənilməsi səviyyəsi ölkənin dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində olduğundan əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Belə ki, əgər 2000-ci ildə respublika iqtisadiyyatında məşğul olanların orta aylıq nominal əmək haqqlarının məbləği 221.0 min manat, o cümlədən kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilikdə 69,1 min manat, mədənçixarma sənayesi və karxanaların işlənməsində 991,2 min manat, emal sənayesində - 284.3 min manat, elektrik enerjisi, qaz və su təchizatında-267.9 min manat, tikintidə 416.7 min manat. topdan və pərakəndə satış, avtomobillərim motosikletlərin, məişət malları və şəxsi əşyaların təmirində 119.3 min manat, mehmanxanalar və restoranlarda - 314.8 min manat, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitədə 292.4 min manat, təhsildə 156.1 min manat, səhiyyə və sosial xidmətlərdə - 73.4 min manat və s. təşkil etdiyi halda, [20; s.90] məsələn. Türkiyənin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən "Koçhank" (Azərbaycan) müəssisəsində 3469.4 min manat, o cümlədən Azərbaycan vətəndaşları üzrə

-697.8 min manat, əcnəbilər üçün 13984.4 min manat, "EGE" Beynəlxalq Bank müəssisəsində də müvafiq qaydada 8077,8 min manat. 19125 min manat və 719.4 min manat; min manat; Bank Milli İran müəssisəsində 3024,3 min manat. 12858,0 min manat və 1385.2 min manat; "Kapital Investment" şirkətinin "Sibank" müəssisəsində isə 6525 min manat, 15000 min manat və 5873 min manat təşkil etmişdir. Bu rəqəmlər müəssisə və şirkətlərin ilkin hesabatları əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Bu rəqəmlərdən görünür ki, işləyən Azərbaycan vətəndaşlarının orta aylıq əmək haqlarının məbləği yuxarıda göstərilən respublikanın xalq təsərrüfatı sahələrində işləyənlərin əmək haqqından xeyli yüksək olsa da, adı çəkilən xarici müəssisə və şirkətlərdə işləyən əcnəbilərin əmək haqqından birinci müəssisədə 6,6 dəfə, ikinci müəssisədə 2.6 dəfə, üçüncü müəssisədə 9.3 dəfə, dördüncü müəssisədə isə 2,5 dəfə aşağıdır. Bu sahədə misalların sayını artırmaq da olardı. Lakin buna lüzum bilmədik. Bu deyilənlərdən bir daha aydın olur ki. Azərbaycan Respublikasında əhalinin xeyli bir qisminin iqtisadiyyatda işləməməsinə təsir edən amillərdən biri də xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində əmək haqqının olduqca aşağı səviyyədə olmasıdır. Respublika ərazisində iş yerlərinin təminatı üzrə mövcud olan bu fərqlər onun regionlarında müxtəlif işsizlik səviyyəsinin formalaşmasına səbəb olubdur.

Hazırda respublikada iş qüvvəsinə olan tələbata bir çox sosial-iqtisadi, milli, demokratik, siyasi və s. amillər təsir edir ki. bunların arasında yeni iqtisadiyyatın yaranması, istehsalın sahə və ərazi quruluşunun dəyişilməsi, yeni bazar sisteminin formalaşması ilə bağlı dəyişikliklər, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, formal və qeyri-formal sektorların inkişaf səviyyələri arasındakı nisbət üklərin dəyişilməsi və s. mühüm rola malikdir. Əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi xeyli dərəcədə də müasir maliyyə çətinlikləri və s. səbəblərlə əlaqədar olaraq, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi və onlardan nə dərəcədə düzgün və məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunmasından asılıdır. Bu səbəbdən, bazar iqtisadiyyatı cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən, ilk növbədə, qardaş Türkiyə dövlətinin təcrübəsindən

bəhrələnməyə böyük ehtiyac vardır. Bu məsələyə ətraflı toxunmazdan öncə əhalinin məşğulluq və işsizlik səviyyəsinin müasir durumuna nəzər salmaq lazımdır.

1.2.Yoxsulluq anlayışı: mahiyyəti, formaları

İşsizlik dedikdə, hər şeydən əvvəl ölkənin əmək qabiliyyətli əhalisinin bir qisminin özünə müvafiq iş tapa bilməməsi nəticəsində "artıq" əhaliyə, ehtiyat əmək ordusuna çevrilməsi başa düşülür. O, əmək bazarında iş qüvvəsinə olan tələb və təklif arasındakı uyğunsuzluq nəticəsində yaranır. Keçmiş SSRİ-də, o cümlədən də, Azərbaycanda həmişə reallıq olmuş "işsizlik" anlayışı son vaxtlaradək dövlət səviyyəsində rəsmən qəbul edilmədiyindən, işləmək qabiliyyəti olub, bilavasitə faydalı əmək dairəsində məşğul olmayan və istehsalatdan ayrılmaqla təhsil almayan əmək qabiliyyətli əhalinin hamısı asudə əmək ehtiyatları kimi uçota alınır, ayrı-ayrı hallarda onların bir qismi tüfeyli şəxslər hesab olunur, bəziləri barəsində isə hətta inzibati məsuliyyətlərə cəlb edilmələri haqqında məsələ qaldırılırdı. Nəticədə, həqiqətən, işləməyə ehtiyacı olan əsl işsiz (axtaran) əmək qabiliyyətli əhalinin sayı haqqında dəqiq məlumat əldə edib, bu sahədə mövcud vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək mümkün olmurdu.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının konvensiya və tövsiyələrinə əsasən, bazar iqtisadiyyatı cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə "işsiz" əhaliyə 15 və yuxarı yaşda hər iki cinsindən olan aşağıdakı şəxslər aid edilir:

1. İş (qazanc gətirən məşğuliyyəti) olmayanlar;
2. İş axtarmaqla məşğul olan, yəni, dövlət və qeyri-dövlət məşğulluq xidmətinə müraciət edən, mətbuatda» isə ifadə edən və ya elan verən müəssisə rəhbərinə (iş verənə) bilavasitə müraciət edən, şəxsi əlaqələrindən istifadə edən və ya öz işini şəxsən təşkil etməyə səy göstərənlər;
3. İşə başlamağa hazır olanlar. [6; 83]

2001-ci ilin 2 iyulunda ABŞ-m Əmək Bürosu Statistikasının hər ilin ayları və rübləri üzrə yaydığı məlumatlara və həmin büronun apardığı tədqiqatlara əsasən də işsiz əhalini işliyənlərdən ciddi sədd müəyyənləşdirilmişdir. Həmin tədqiqatlara əsasən, adamın "işsiz" əhaliyə aid edilməsi üçün aşağıdakılar tələb olunur:

- 1) Həmin adam insriütskmal olmayan əhaliyə daxil olmalıdır;
- 2) Tədqiqatın əhatə etdiyi həftə ərzində işi olmamalıdır;
- 3) Ötən 4 həftəərzində iş axtarmaq üçün konkret addımlar atmamış olmalıdır;
- 4) Hazırkı vaxtda işləməyə hazır olmalıdır.

Müvəqqəti işdən azad olunmuşlar və yaxın 30 gün ərzində işləmək niyyətində olanlar da işsiz hesab edilirlər, hətta, onlar üçüncüşərti, yəni, onların fəal sürətdə iş axtarmalı olduğunun onlardan tələb edilməsini yerinə yetirməsələr də [6; 345].

Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda isə deyilir ki, işi və qazancı olmayan, işə başlamağa hazır olub, müvafiq İcra Hakimiyyəti orqanında iş axtaran kimi qeydiyyatata alınan, əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli vətəndaşlar işsiz statusu almaq hüququna malikdirlər. Vətəndaş yaşadığı ərazi üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd, əmək kitabçası (yaxud onu əvəz edən sənəd), peşə-ixtisasını təsdiq edən sənəd (zəruri hallarda) təqdim edərək, işaxtaran kimi qeydə alınır, ilk dəfə işaxtaranlar şəxsiyyəti təsdiq edən və təhsil haqqında (zəruri hallarda) sənədləri təqdim edirlər. İşaxtaran kimi qeydiyyatata alınmış vətəndaş müvafiq sənədləri təqdim etdiyi andan, ona münasib iş təklif olunmadığı halda, müvafiq İcra Hakimiyyəti orqanı 11 gün ərzində həmin şəxsə "işsiz" statusu verilməsi haqqında qərar qəbul edir, İşsizlərin müvafiq İcra Hakimiyyəti orqanlarında qeydiyyatata alınması qaydaları müvafiq İcra Hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

İşsiz statusu almaq hüququ olmayan vətəndaşlara isə aşağıdakılar aid edilirlər:

- 15 yaşına çatmayanlar;
- ailə başçısını itirməyə görə uşaqlar üçün təyin olunmuş pensiya hüququ qazanmış vətəndaşlar.
- qeydiyyatata alındıqdan sonrakı 10 gün müddətində münasib iş axtarmaq məqsədilə üzrsüz səbəbdən müvafiq İcra Hakimiyyəti orqanına gəlməyənlər və ya bu müddət ərzində təklif edilən iki münasib işdən imtina edənlər (vətəndaşa eyni iş yeri təkrarən təklif oluna bilməz);
- ilk dəfə iş axtaranlar;
- azadlıqdan məhrumetmə cəzasını çəkənlər.

İşaxtaranlara müəyyən olunmuş qaydada işsiz statusu verilmədiyi halda, onun bir aydan sonra təkrarən işsiz statusu almaq üçün müvafiq İcra Hakimiyyəti orqanına müraciət etmək hüququ vardır. [18;1]

Bu deyilənlərdən aydın olur ki. 2001-ci ildə qəbul edilmiş Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda “işsiz” əhali anlayışına dair irəli sürülmüş bəzi müddəalarla BƏT-in müvafiq metodiki tövsiyələri arasında müəyyən uyğunsuzluqlar mövcuddur. Buna görə də, onların Respublika əhalisinin milli xüsusiyyətləri və s. nəzərə alınmaqla, yenidən işlənilib real gerçəkliklə uyğunlaşdırılmasına məqsədə uyğun olardı. Çünki, bazar iqtisadiyyatı cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki. hazırda. bir qayda olaraq, məşğulluq xidməti orqanlarında işsizlərin təqribən 30 %-i qeydiyyatata alınır. Qalan işsizlər müxtəlif qəzet və jurnallarda verilən elanların, dost-tanışların, qohumların və s. köməkliyi, ayrı-ayrı müəssisə idarə) və təşkilatların kadrlar şöbələrinə müraciət etmək vasitəsilə müstəqil qaydada özlərinə iş axtarıb tapırlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki. həmin ölkələrdə adamların işsiz statusu yillərləri üçün. Azərbaycanda olduğu kimi, mütləq məşğulluq xidməti idarələrində uçota alınmaları tələb edilir. Bu ölkələrdə işsizlərin sayı seçmə yolu ilə əmək qabiliyyətli əhalinin müəyyən bir qismi arasında mikroəhali siyahıya alınması yolu ilə müəyyən edilir. Müayinə üçün seçilib öyrənilən əmək

qabiliyyətli əhalinin sayı ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlifdir. Məsələn, ABŞ və Yaponiyada bunun üçün əmək qabiliyyətli əhalinin cəmi 0,1%-i, İtaliyada 0,7%-i və s. götürülür (164: 73). BƏT-in metodiki lövsiyyəhrinə əsasən, işsizliyin əhali ilə işsizlərin cəmi) işsizlərin xüsusi çəkisi başa düşülür.

Bütün dünya ölkələrində işsizliyin səviyyəsi bir çox amillərdən, ilk növbədə isə ölkənin iqtisadi vəziyyətindən və burada həyata keçirilən sosial siyasətdən asındır. Bu səbəbdəndir ki, müxtəlif ölkələrdə işsizliyin səviyyəsi bir-birindən fərqlənir. 2000-ci ilin məlumatlarına əsasən, bu göstərici Belçikada 0,1; Almaniyada 10,1; İspaniyada 14 İtaliyada 10,8; Fransada 0,8; Finlandiyada 10,3 % olduğu halda. ABŞ-da 4,2; İsveçdə 5,1; Yaponiyada 4,9; İsveçrədə isə cəmi 1,8-dir [5; s.123]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adları çəkilən ölkələrdə işsizlik səviyyəsi xeyli müddətdir ki dəyişmir, sabit qalmaqda davam edir. Bu ölkələrdə işsizlik səviyyəsinin sabit qalmasının səbəbi müxtəlifdir. Məsələn, ABŞ-da buna səbəb burada liberal bazar iqtisadiyatı modelinin mövcud olmasıdır. Həmin modelə əsasən, burada iqtisadi mənafe sosial mənafeəni üstələyir və əmək bazarının iştirakçıları öz mənafeələrini müdafiə etmək üçün tərəf müqabillərinə ciddi təsir göstərməyə cəhd edirlər. Daha doğrusu, burada iş yerlərini itirən şəxslər dərhal özlərinə yeni iş verə axtarmağa başlayırlar. Bunun nəticəsidir ki, ABŞ-da işsizliyin müddəti o qədər də böyük deyildir. Yaponiyada isə işsizliyin aşağı səviyyədə olmasına və sabit qalmasına səbəb burada "ömürlük müddət" modeli sisteminin tətbiq edilməsidir. Bu sistemə görə, işçi bütün əmək fəaliyyəti dövründə eyni bir müəssisədə işləyir. Belə sistemdə işləməyə işçiləri sövq etdirən cəhət orada həyata keçirilən düzgün maddi maraq prinsipi iş stajından asılı olaraq onların əmək haqlarının, əmək haqqlarına əlavələrin və s. sosial ödənişlərin mütəmadi qaydada artırılması və mövcud olan məşğulluq sistemidir, istehsalın həcmi azaldıqda idarəetmə dərhal işçini başqa iş yerlərinə və ya firmanın müəssisələrinə işə keçirir, iş həftəsinin müddətini qısaldır və s (İsveçdə isə həmin vəziyyət düzgün məşğulluq siyasəti aparılması modelinin mövcud olması ilə bağlıdır). Bu ölkədə məşğulluq siyasəti üçün ayrılan

vəsaitlərin məbləği işsizliyə görə verilən məbləğdən iki dəfə yüksəkdir. [3: 52-55]. Azərbaycana gəldikdə isə hələlik burada mövcud olan iqtisadi vəziyyət və ölkədə müharibə şəraitinin olması nəticəsində burada sosial sabitliyin tam təmin edilməməsi işsizliyin səviyyəsi və xarakterinə mənfi təsirini göstərir və indi Azərbaycanda işsizlik ən mühüm problemlərdən biri kimi öz həllini gözləyir. Buna görə də, burada mövcud olan işsizlərin həqiqi sayı və onun səviyyəsinin düzgün müəyyən edilməsi çox böyük elmi və təcrübəvi əhəmiyyət kəsb etməklə, iqtisad elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda göstərildiyi kimi, kəmiyyət xarakteristikası baxımından işsizlik səviyyəsi üç cür: "təbii", "məqbul" və "kütləvi" xarakter daşıya bilər. Hər bir ölkə coğrafi böyüklüyü, kommunikasiya sistemi və iqtisadi inkişaf vəziyyəti ilə şərtlənəri özünəməxsus təbii işsizlik səviyyəsinə malikdir.

Məşğulluq dairəsində yaranmış real vəziyyətin təhlil edilib qiymətləndirilməsinə və beynəlxalq təcrübəyə əsasən müəyyən edilmişdir ki, hər bir ölkədə iqtisadi fəal əhəlinin 5-7 %-inin işsiz olması nəinki zəruridir, həm də ölkənin sosial-iqtisadi həyatının normal inkişafı ilə üzləşən məqbul haldır. Kütləvi işsizliyin yaranmasına gəldikdə isə bu, mənfi hal olub, ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətin qeyri sabitliyinin sosial partlayışa gətirib çıxara bilər. İctimai cəhətdən məqbul işsizliyin müəyyən edilməsində onun səbəbləri və xarakteri mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən, müxtəlif işsizlik formaları, onların ixtisarı və aradan qaldırılması müxtəlif tədbirlər görülməsini tələb edir. Bu baxımdan, hazırda geniş surətdə yayılmış və diqqət cəlb edən işsizlik formalarının nəzərdən keçirilməsinə də ehtiyat vardır. Həmin işsizlik formalarını aşağıdakılar daxildir [6, s.17-26]:

Birincisi, friksion və ya axıcı (təbii) işsizlik. Bu işsizlik forması, bir qayda olaraq, işçilərin ayrı-ayrımüəssisə və idarələrdən öz arzularını əldən çıxmaları ilə əlaqədar olaraq baş verir və təbii xarakter daşıyır. Çünki, bu halda işçilər öz iş yerlərini daha yaxşı etmək şəraiti olan, yüksək əmək haqqı verilən, vəzifə yüksəlişi üçün əlverişli olan vəs. müəssisə və təşkilatlarda işləmək məqsədilə dəyişirlər. Bu işçilərin azad surətdə özlərinə hər hansı bir yerdə müvafiq iş tapıb işləmək

hüquqları ilə bağlıdır. Bu cür işsizlik forması yalnız o zaman arzu edilməz və mənfi hal hesab edilə bilər ki, ya həmin işsizlik formasının səviyyəsi başqa ölkələrdəki müvafiq göstəricinin orta səviyyəsindən yuxarı olsun və yaxud müddəti bütünlüklə ölkə miqyasında olduğundan əhəmiyyətli dərəcədə uzun

İkincisi, struktur işsizlik. Bu işsizlik forması işçilərin peşə və ixtisas keyfiyyətinin mövcud iş yerlərinə uyğun olmaması, tələb və təklif arasında yaranan keyfiyyət uyğunsuzluğu nəticəsində baş verir. Başqa sözlə desək, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və onun nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqi nəticəsində istehsalın xarakteri dəyişir, müəyyən dövr ərzində, istehlak tələbinin quruluşunda və texnologiyasında mühüm dəyişikliklər baş verir, yeni istehsal sahələri, yüksək ixtisaslı iş qüvvəsi təklifi keyfiyyətlə bu tələbi ödəmək iqtidarında olmur. Bu iş obyektiv surətdə həmin tələbi ödəməyən işçilərin azad edilməsini və onların əvəzində yeni, daha yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını, mövcud işçilərin ixtisasının artırılması və onların yenidən hazırlanmasını obyektiv surətdə zərurətə çevirir. Azad edilmiş işçilərin yeni iş yerlərində işləyə bilməsi üçün yenidən hazırlanmaları, peşə və ixtisaslarının artırılması üçün onlara həm dövlət orqanları və həm də ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlar. habelə müxtəlif iş adamları müəyyən maddi və mənəvi yardım göstərməlidirlər. Hər bir ölkədə friksion və struktur işsizlikdən onun təbii səviyyəsi formalaşır. Bu təkcə İqtisadiyyatda yaranan struktur dəyişikliklərdən və zəhmətkeşlərin özlərinin “yer dəyişmələrindən” deyil, həm də məşğulluğa təsir edən bazar mexanizminin səmərəliliyindən asılıdır. Bütün bunların nəticəsində, tam məşğulluqla ziddiyyət təşkil etməyən məqbul işsizlik səviyyəsi formalaşır. İşsizliyin üçüncü forması tsikiik işsizlikdir. Bu işsizlik forması sənaye tsikliyinə tənəzzülü, yəni, iqtisadi böhran mərhələsinə (fazasına) keçərək ayrı-ayrı sahələrdə, ərazilərdə və istehsal dairələrində iş qüvvəsinə olan tələbin aşağı səviyyədə olması nəticəsində yaranır. İqtisadi tənəzzül nəticəsində ölkədə əmtəə və xidmətlərə olan məcmu tələb azaldıqca məşğulluq səviyyəsi azalır və deməli,

təbii işsizlik də artır. Buna görə də, tsiklik işsizliyi, bəzən, tələbin kəsirliliyi (fddlsh) ilə əlaqədar olan işsizlik kimi də adlandırılır.

Nəhayət, işsizliyin dördüncü forması mövsümi (gizli) işsizlikdir. İşsizliyin bu forması Özünü, əsasən, kənd təsərrüfatında binizə verir. Bu deyilənlərdən başqa, könüllü (əgər işçilər əmək haqqının az olduğuna görə işləmək istəmirlərsə və məcburi iş qüvvəsinin qiymətinin qeyri çevikliyi şəraitində təklifin tələbi üstələməsi nəticəsində işsizlik baş verirsə) işsizlik formaları da mövcuddur. Yeni texnika və texnologiya tətbiq edilərkən iş qüvvəsinin sərbəstləşdirilməsi nəticəsində baş verən işsizliyi "texnoloji işsizlik" kimi də xarakterizə edirlər. Ümumiyyətlə götürüldükdə, istehsalın ixtisar olunması və yaxud müəssisələrin tamamilə bağlanması nəticəsində yaranan işsizlik həqiqətən əsnək bazarında çox ciddi problemlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu isə dövlətin həm işsizlərə maddi yardım göstərməsini və həm də müəssisələrə, ilk növbədə isə, əhalinin birinci dərəcəli tələbatını ödəyən məhsullar istehsal edən müəssisələrə mövcud iş yerlərini qoruyub saxlamaq üçün maliyyə yardımı bu və ya digər ölkədə işsizliyin ümumi səviyyəsi həmin ölkənin iqtisadiyyatında mövcud olan işsizliyin bütün etdirir. Ancaq bəzi İqtisadçı alimlərin də haqlı olaraq formalarını özündə əks dediyi kimi, bu deyilən göstərici məşğulluqda yaranmış həqiqi vəziyyəti tam əks etdirmək iqlidarında deyildir.

Buna görə də, həmin iqtisadçıların belə bir fikri ilə razılaşmaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişaf etdiyi ölkələrdə işsizliyin ümumi səviyyəsini əks etdirən göstəricilərlə yanaşı, müvəqqəti işsiz qalan ayrı-ayrı kateqoriyalardan olan əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunu xarakterizə edən göstəricilərdən də istifadə etmək lazımdır, ancaq unutmamaq olmaz ki, hətta tam məşğulluğun vəzifə kimi qarşıya qoyulduğu şəraitdə belə, işsizliyin tamamilə aradan qaldırılmasına nail olmaq qeyri-mümkündür. Çünki normal cəmiyyətlərdə axıcı friksion və struktur işsizliyin mövcud olması məqbul hal kimi qəbul edilməli və fəqət cəmiyyətin inkişafı üçün zəruri sayılmalıdır. Bir qayda olaraq, iqtisadçılar "tam məşğulluq" dedikdə iş qüvvəsinin 100 faizindən az bir hissənin məşğul olmasını nəzərdə tuturlar. Daha doğrusu, tam məşğulluq

şəraitndəki işsizliyin səviyyəsi dedikdə - axıcı (friksion) və struktur işsizlik səviyyələrinin məzmununa bərabər olan bir kəmiyyət başa düşülür. Başqa sözlə, tam məşğulluq şəraitində işsizliyin normal səviyyəsinə ancaq tsiklik işsizliyin səviyyəsi sıfıra bərabər olduqda nail olmaq mümkündür. İqtisadi ədəbiyyatlarda işsizliyin bu formasına, bəzən təbii işsizlikdə deyilir. İşsizliyin təbii səviyyəsi əmək bazarının balanslaşdırılması şəraitində, yəni iş axtaranların sayı boş olan iş yerlərinin sayı ilə üst-üstə düşdüyü şəraitdə meydana çıxır. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə, “işsizliyin təbii səviyyəsi” anlayışı iki aspektdən dəqiqləşdirilməlidir.

Birincisi, bu anlayış heç də iqtisadiyyatın həmişə işsizliyin təbii səviyyəsi şəraitində fəaliyyət göstərdiyini və nəticədə istehsal potensialının tam reallaşdırılması əks etdirmir. Çünki, iqtisadi tsikllərin təhlili göstərir ki, işsizliyin səviyyəsi tez-tez onun təbii səviyyəsini üstələyir. Digər tərəfdən isə çox nadir hallarda iqtisadiyyatda belə bir hal ola bilər ki, işsizliyin səviyyəsi onun təbii səviyyəsindən aşağı olsun. İkincisi, işsizliyin təbii səviyyəsi öz-özlüyündə mütləq sabit qalmır və institusional dəyişikliklər nəticəsilə (cəmiyyətdəki adət-ənənələrə və qanunçuluqdakı dəyişikliklər) bu səviyyədə yenidən müəyyən edilir.

Məsələn, 60-cı illərdəçoxları belə hesab edirdilər ki, axıcı (friksion) və struktur işsizliyin minimum labüd səviyyəsi iş qüvvəsinin 4 %-ni təşkil etməlidir. Başqa sözlə desək, etiraf olunurdu ki, mövcud iş qüvvəsinin 96 %-i məşğul olduqda, tam məşğulluq yaranır. Hazırda isə dünyanın əksər əməkçi iqtisadçıları belə hesab edirlər ki, işsizliyin təbii səviyyəsi 5-7 %-ə bərabərdir. Belə olan halda indi işsizliyin təbii səviyyəsinin 60-cı illərdəkindən nə üçün yüksək olmasının səbəbləri iqtisadi ədəbiyyatlarda aşağıdakı kimi izah edilir: əvvəla, iş qüvvəsinin demoqrafik tərkibi dəyişilmiş və işsizlərin əksəriyyətini təşkil edən qadınlar və gənclər artıq müəyyən mənada iş qüvvəsinin mühüm komponentlərinə çevrilmişlər; ikincisi, institusional dəyişikliklər baş vermişdir. Yəni, işsizliyə görə müəyyən müavinət verilməsi, haqqında proqramlar və qanunlar hazırlanmış və həyata keçirilməyə başlanmışdır. İşsizliyə görə verilən bu müavinətlər işsizlərin iqtisadiyyata təsirini zəiflədir və onların daha sakit və arxayın tərzdə iş axtarmalarına şərait yaradır. Bu isə, eyni

zamanda, həm axıcı (triksion) işsizliyin və həm də ümumiyyətlə götürüldükdə, işsizliyin necə və hansı metodlarla müəyyən edilməsi vəzifəsini qarşıya qoyur. Hazırda dünya təcrübəsində işsizlik səviyyəsi iki cür müəyyən edilir.

Burada belə bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, mövcud statistik hesabatlar və uçot qaydaları elədir ki. onların köməyi ilə işləməyənlərin, ixtisar edilən iş yerlərinin, ilk növbədə isə. işdən azad olunan pensiyaçıların, gizli işsizlərin (müvəqqəti işsizlərin, tam iş günündə işləməyənlərin, ödənişsiz və ya qismən ödənişli məzuniyyətdə olanların) sayını dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil və çox hallarda həmin adamlar işləyən əhali kimi uçota alınrlar. Bundan əlavə, hazırda bir əmək qabiliyyətli şəxsin bir neçə formal və qeyri-formal strukturlarda İşləməsi halları da geniş xarakter almışdır. Bu xüsusilə təhsil müəssisələrində, ilk növbədə isə özəl təhsil ocaqlarında özünə daha geniş yer tapmışdır. Belə oldudu halda, eyni bir şəxs bir neyə yerdə işçi kimi uçota alınır. Buisə Respublikada nəəhalinin məşğulluq və nə də işsizlik səviyyəsini düzgün müəyyən etməyə imkan vermir. Buna görə də, hazırda Respublikada uçot-hesabat və statistika işlərini təkmilləşdirib, bazar iqtisadiyyatı cəhətdən İnkişaf etmiş ölkələrdəkinə uyğunlaşdırmaq ən mühüm vəzifələrdən biri kimi qarşıda durmalı və əhalinin məşğulluq və işsizlik səviyyəsinin müəyyən edilməsinə yuxarıda göstərilən və xarici ölkələrdə müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən metodiki üsullardan geniş istifadə olunmalıdır. Məsələyə yuxarıda deyilənlər baxımından yanaşdıqda, hazırda Azərbaycanda əhalinin işsizlik səviyyəsinin müəyyən edilməsi xüsusi maraq doğurur. 2000-ci ilin məlumatlarına əsasən. Azərbaycan Respublikasında mövcud olan əmək ehtiyatlarının sayı 4694.4 min nəfər olmuşdur. Onların 3704,5 min nəfərini və ya 78,9%-ni iqtisadiyyatda məşğul olanlar. 946.2 min nəfərini və ya 20.2%-ni iqtisadiyyatda məşğul olmayanlar. 43.7 min nəfərini və ya təqribən 0,9%-ni isə yuxarıda qeyd edilən, əhalinin məşğulluğu haqqında Qanuna müvafiq olaraq, işsiz statusu alanlar təşkil etmişdir. (6,s70-71). Nəzərə alsaqki, iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin sayı iqtisadiyyatda məşğul olanlarla işsizlərin sayından formalaşır və işsizlik səviyyəsi sonuncuların sayının

iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin sayına bölünüb 100-ə vurulması ilə müəyyən edilir, onda məlum olur ki, hazırda Azərbaycanda işsizlik səviyyəsi vur-tut cəmi 1,2% təşkil edir. Yəni, işsizlərin sayı (43,7 min nəfər bölünsün iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin sayına 3704.2 min nəfər üstəgəl 43.7 min nəfər bərabərdir 3448.2 min nəfər) və vurulsun 100 %-ə. İndi, hətta bazar iqtisadiyyatı cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə belə, əmək qabiliyyətli əhalinin 5-7%-nin işsiz olması məqbul hesab edildiyi və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ABŞ, Fransa, İngiltərə, Almaniya, Yaponiya, İtaliya, Belçika və s. bu kimi ölkələrdə işsizlik səviyyəsi təqribən 4.2-10.8 % arasında tərəddüd etdiyi bir vaxtda [11; 223]. Yenicə iqtisadi böhran mərhələsindən çıxmış və bazar münasibətləri yoluna qədəm qoymuş müstəqil Azərbaycan Respublikasında həmin göstəricinin cəmi 1.2% olması reallığıks etdirmir və həqiqətdən uzaqdır.

Əlbəttə, bu hal heç də Azərbaycanda məşğulluq probleminin “həll edildiyi” demək deyil əksinə, burada işsizlərin sayının və işsizlik səviyyəsinin düzgün müəyyən edilmədiyini göstərir. Bu isə, bir yox obyektiv amillərlə bağlıdır. Bunlara hər şeydən əvvəl, təqdim edilən iş yerlərində verilən əmək haqqının və işsizliyə görə ödənilməsi nəzərdə tutulan müavinətlərin həddən yox aşağı olması üzündən iş yerlərini itirmiş və əvvəllər işləməyən əmək qabiliyyətli əhalinin özlərinin məşğulluq xidməti idarələrinə az müraciət etmələri, məşğulluq xidməti idarələrində iş axtaranların və boş qalmış iş yerlərinin uçota alınmasında yol verilən bəzi çatışmazlıqlar, əmək qabiliyyətli əhalinin, xüsusilə qadınların özlərinin könüllü olaraq işləmək istəməməsi və s, səbəblərlə bağlıdır. Bu deyilən səbəblərdən, hazırda Respublikada həqiqətdə işləmək istəyənlərin sayı uçota alınmış işsizlərin sayından, boş qalmış iş yerlərinin sayı isə uçota alınan boş iş yerlərinin sayından qal-qat çoxdur. Bu sahədə problemin həlli yuxanda deyilən səbəblərin aradan qaldırılmasını, işsizlərin və boş iş yerlərinin sayının düzgün müəyyən edilməsi ilə məşğul olan məşğulluq xidməti idarələrinin, habelə həmin iş yerlərinin sayını gizlədən ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatların məsuliyyət hissini artmasını tələb edir.

İşsizlərinin sayının müəyyən edilməsi sahəsindəki bütün nöqsanlara baxmayaraq, son illərdə Respublikada işsiz statusu alanların sayı ilbəil artmaqda

davam edir. Belə ki, 2011-ci ildə Respublikada işsiz statusu atanların sayı cəmi 6409 nəfər olmuşdursa, bu göstərici 2012-ci ildə 23592 nəfər. 2013-cü ildə 28314 nəfər. 2014-cü ildə 3193.5 nəfər. 2015-ci ildə 38306 nəfər. 2016-cı ildə 42329 nəfər, 2017-ci ildə 45211 nəfər, 2015-ci ildə isə 43739 nəfər təşkil etmiş və ya 2011-ci ildə 2013-cü ildəkinə nisbətən 6.8 dəfə. (2014-cü ilə nisbətən 1,8 dəfə. 2015-ci ilə nisbətən 1.5 dəfə. 2016-cı ilə nisbətən 37,04. 2014-cü ilə nisbətən isə 14,2 % və s. artmışdır. Maraqlı haldır ki. bütünlükdə işsizlərin tərkibində qadınların xüsusi çəkisi 2012-ci ildə 56.8 %, 2014-cü ildə 61.1 %, 2015-ci ildə , 59, 2016-cı ildə 59.0 % 2015-ci ildə 57,6 %, 2012-ci ildə 55.9 % təşkil etmişdir.

Öyrənilən dövrdə işsizlərin, xüsusilə də işsiz qadınların sayının belə çoxalmasına səbəb son vaxtlaradək Respublika iqtisadiyyatında yaranmış böhranlı vəziyyət, başqa ölkələrlə, ilk növbədə isə MDB ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi və bir çox hallarda tamamilə kəsilməsi nəticəsində dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin qismən və ya tamamilə dayanması, özəlləşmənin həyata keçirilməsi nəticəsində ayrı-ayrı müəssisələrdən işçilərin azad edilməsi, sahibkarlıq iəailiyəti və alternativ məşğulluq formalarının zəif inkişaf etməsi, əhəlinin özünün iqtisadi fəallığını təmin etmək təcrübəsinin olmaması, öz işlərini hələlik bazar iqtisadiyyatının tələblərinə və qanunlarına uyğun halda qura bilməmələri, bir çox sahələrdə əmək haqqının çox aşağı səviyyədə olması və s. aiddir.

İşsizlərin sayının artmasına təsir edən başlıca amillərdən biri də iş effektinin sürətlə itirilməsindən ibarətdir. Bunun yeganə alternativini isə sahibkarlığın və xırda biznesin inkişafına köməklik göstərilməsi, Respublika ərazisində məhsuldar qüvvələrin düzgün inkişaf etdirilib yerləşdirilməsi, iqtisadi islahatların sürətlə həyata keçirilməsi, xalq təsərrüfatının quruluşunun mütərəqqi sahələrinin inkişafı hesabına dəyişdirilib təkmilləşdirilməsi, qadın və kişi əməyinin tətbiqi sahələrinin optimal inkişafına nail olunması, infrastruktur sahələrin inkişafı üzrə məşğulluq proqramlarının. o cümlədən gənclərin, qadınların, əlillərin, məşğulluğu kimi məqsədli kompleks proqramların hazırlanıb həyata

keçirilməsindən və sair sosial-iqtisadi və demoqrafik tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Burada belə bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, 70 il Sovet rejimində olan və hazırda keçid iqtisadiyyatı dövrünü yaşayan Azərbaycan kimi bir ölkədə "işsizlik" anlayışına və onun səviyyəsinin müəyyən edilməsinə fərqli yanaşılmalıdır və bu sahədə yeni bir metodikanın işlənilib hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır. Bizə belə gəlir ki, keçid iqtisadiyyatı yaşayan və 70 il Sovetlər İttifaqının tərkibində olan müstəqil dövlətlərdə işsizlik səviyyəsinin uzun illərdən həri bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşamış və bu sistemin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi ABŞ, İngiltərə, Yaponiya, Fransa və başqa ölkələrdə olduğu kimi müəyyən etmək və həmin ölkələrdə mövcud olan qaydalara uyğunlaşdırmaq hələlik doğru deyildir. Ona görə də, işsiz statusu və səviyyəsinin müəyyən edilməsiylə keçid iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri, məşğulluq sahəsində yaranmış ənənələr və milli xüsusiyyətlər, əhalinin yeni iqtisadi sistemə adaptasiya edilə edilməsi imkanları və s. mütləq nəzərə alınmalıdır. Yalnız belə olan halda, bu ölkədə sosial ədalətin bərpa edilməsinə, əhalinin intellektual inkişafının və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, onun normal təkrar istehsalı prosesinin həyata keçirilməsinə nail olmaq olar.

1.3. Əmək bazarı və onun nizamlanmasının nəzəri-metodoloji və konseptual əsasları

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətləri sisteminə keçməsi burada əmək bazarının formalaşmasını obyektiv zərurətə çevirmiş və onun formalaşması aşağıdakı şəraitin yaranması ilə bağlıdır: mülkiyyətin özəlləşdirilməsi və dövlətsizləşdirilməsi; müxtəlif mülkiyyət formalarının yaranması və onların hüquqi və iqtisadi cəhətdən bərabərliyinin təmin edilməsi; istehsal vasitələri üzərində xüsusi bölmənin yaranması; iqtisadiyyat dairəsində inhisarçılığın aradan qaldırılması, istehsalçılar (sahibkarlar) arasında azad,

iqtisadi və hüquqi cəhətdən bərabər əsasda rəqabətin, o cümlədən iş qüvvəsi uğrunda rəqabətin inkişaf etdirilməsi; əmək ehtiyatları, iş qüvvəsi üzərində dövlət inhisarının ləğv edilməsi, iş qüvvəsinin hazırlanması, bölüşdürülməsi və istifadəsində məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması; əməkçilərə öz bacarıq və qabiliyyətindən sərbəst surətdə istifadə etmələrinə imkan verilməsi; muzzdlu işçilərə öz əməklərini azad və sərbəst surətdə tətbiq etmək üçün geniş imkanlar yaradılması.

Bu deyilənlərdən aydın olur ki, əmək bazarı olmadan bazar iqtisadiyyatı olmadığı kimi, mülkiyyət münasibətlərində və başqa münasibətlərdə əvvəlcədən dəyişiklər edilmədən və başqa müvafiq şərait yaradılmadan da əmək bazarını formalaşdırmaq olmaz [32, s.589]. Bu isə o deməkdir ki, yuxarıda deyilən şərtlərin tam miqyasda həyata keçirilməsi əmək bazarının formalaşmasının vacib, ilkin zəmin və həlledici amilidir. Əmək bazarının formalaşmasının başqa bazar strukturlarından belə möhkəm asılılığı heç də bu bazarın müstəqilliyini və əhəmiyyətini inkar etmir. Əmək bazarı ictimai əhəmiyyət kəsb edən aşağıdakı keyfiyyətlərə malikdir:

Yüksək texnologiyaya malik istehsalın tələbatına cavabverən iş qüvvəsinin təkrar istehsalında mühüm rol oynayır; əmək ehtiyatlarının bölüşdürülməsinə və yenidən bölüşdürülməsini təmin etməklə, onlardan səmərəli istifadə olunması üçün lazımi şərait yaradır; inzibati-amirlik sistemindən qalmış qeyri-səmərəli məşğulluq quruluşunu dinamik xarakter daşıyan səmərəli məşğulluq quruluşu ilə əvəz edir; işçilərin çoxprofilli və universal inkişafı üçün öz peşələrini, ustalıq dərəcələrini, ixtisasına, təhsil səviyyəsini yüksəltməkdə onlara geniş şərait yaradır; iş qüvvəsinin mobiliyyət fəallığının artırılmasına, sahədaxili, sahələrarası və regionlararası miqrasiyası istiqamətlərinin sürətlənməsinə imkan yaradaraq onların səmərəli məşğulluğu üçün geniş imkanlar açır; əməyin ödənilməsində bazar amilinin rolunun artırılmasına və beləliklə də əməyin iqtisadi motivlərinin yüksəldilməsinə, onun səmərəliliyinin artmasına təkan verir; əhəlinin

formalaşmaqda olan bazar münasibətlərinə adaptasiya olunmasına, onlarda bazar şəraitində işləmək bacarığının, şüurunun formalaşmasında köməklik göstərir.

Əmək bazarı bu deyilən müsbət hallarla yanaşı, mənfi sosial-iqtisadi proseslərin də yaranıb inkişaf etməsinə, daha doğrusu, əhalinin təbəqələşməsinə, əməyin ödənilməsi və müxtəlif əhali qruplarının gəlirlərinin kəskin sürətdə diferensiaslaşmasına, varlılar və kasıbların meydana gəlməsinə, işsizliyin yaranmasına və s. mənfi meyillərin artmasına səbəb olur. Beləliklə, bir iqtisadi kategoriya olmaqla, əmək bazarı anlayışının sosial-iqtisadi mahiyyətini müəyyənləşdirərkən onun subyektini təşkil edən iş qüvvəsinin əmtəə olması, alqı-satqı obyektı olması xarakterindən çıxış etmək lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, həmin əmtəənin reallaşdırıldığı bazar adı deyil, iş qüvvəsi bazarı kimi meydana çatır. Ciddi elmi mənada isə "əmək bazarı" dedikdə, elə "iş qüvvəsi bazarı" başa düşülür. Çünki, "əmək bazarı" və "iş qüvvəsi bazarı" sinonimdir. Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, əmək bazarının formalaşması iqtisadi inkişafın bazar modelinə keçilməsi şəraitində mürəkkəb problemlərdən biri kimi çıxış edir.

Hazırda iqtisadi ədəbiyyatlarda məcmu iş qüvvəsinin keyfiyyət xarakteristikasının yüksəldilməsi, iş qüvvəsindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması, onun sahə və ərazi mobilliyinin stimullaşdırılması əmək bazarının yaranması ilə əlaqələndirilir. Əmək bazarının xüsusiyyəti onda alqı-satqı obyektinin maddəli işçilərin iş qüvvəsindən isə ifadə etmək hüququndan ibarət olub, adamların bütün psixoloji və sosial tələbatlarının nəzərə alınması zərurətini özündə əks etdirir. Bu, bir həqiqətdir ki, əmək bazarında iş qüvvəsinin dəyəri öz qiymətim alır, onun maddəli işləməsi şəraiti, o cümlədən əmək haqqının həcmi, təhsil almaq, peşə yüksəlişi, məşğulluq təminatı və s. müəyyən edilir.

Əmək bazarı əhalinin məşğulluq səviyyəsi, dinamikası peşə-ixtisas, sahə və demokratik xüsusiyyətlərinə görə məşğulluğun quruluşunda baş verən başlıca dəyişiklikləri və meyilləri, iş qüvvəsinin mobilliyi, işsizliyin miqyası, dinamikası və ona təsir edən amilləri özündə əks etdirir. Əmək bazarının formalaşması, əhalinin məşğulluğunun optimallaşdırılması və yeni əmək münasibətlərinin

yanarında bu zaman öz mənafeni həyata keçirən həmin bazarın subyektləri (həmkarlar təşkilatları və dövlətin vasitəçiliyi ilə sahibkar və muzzdu işçilər) mühüm rol oynayırlar. Əgər işverənlərin iqtisadi mənafeyi, başlıca olaraq, istehsal fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsindən ibarətdirsə, özlərinin malik olduqları əmək qabiliyyətlərini (iş qüvvəsini) sahibkarlara satan muzzdu işçilərin marağı isə əməklərinin müqabilində özlərinin və ailə üzvlərinin yaşayışı üçün zəruri olan miqdarda vəsait (haqq) almaqda ifadə olunur. Ancaq iş qüvvəsinin alınib-satılmasının qarşılıqlı surətdə müqabil olmasını yalnız o zaman nail olmaq mümkündür ki, bu proses həmkarlar İttifaqlarının vasitəçiliyi və dövlət hüquq qaydaları əsasında tələb və təklif konyukturası. əmək haqqı və mənəfətin qalxıb-düşməsi, rəqabət dərəcəsi və firma-sahibkarın maliyyə vəziyyəti düzgün nəzərə alınmaqla həyata keçirilmiş olsun. Mövcud iqtisadi ədəbiyyatlarda çox vaxt nəzəri cəhətdən əmək bazarının ikili xarakterə malik olmasından da bəhs edilir. Burada bazar münasibətləri şəraitində iş qüvvəsinin belə bir xarakterik xüsusiyyəti əsas götürülür ki. əmək bazarında iş qüvvəsi bir tərəfdən, istehsalın mühüm amili olmaqla, əmtəə kimi tərəfdən də əmək münasibətləri sisteminin subyektı kimi çıxış edir.

İşçi qüvvəsinə olan tələb və təklifin ödənilməsi tədavül dairəsində baş verir. Məsələyə bu cəhətdən yanaşıldıqda, əmək bazarı dedikdə, işçilər və iş verənlər arasında muzzd, əmək haqqı, sosial ödənişlər və müavinətlər, əmək şəraiti və s. şərtlər haqqında saziş bağlanan yer və ya üsul başa düşülür. Bu, əmək bazarının ikili təbiətinin bir tərəfidir. Onun digər tərəfini isə əmək bazarında iştirak edən subyektlər iş verənlər (sahibkarlar), işsizlər və əldə edilmiş mənafələr balansını özündə əks etdirən əmək münasibətləri sistemi təşkil edir. Burada dövlətin başlıca funksiyası partiyalar və qarşı-qarşıya duran tərəflər arasında hüquqi qaydalarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Əmək bazarına bütünlükdə bazar münasibətləri kontekstindən yanaşsaq, inkişafetmə səviyyəsi baxımından, onu aşağıdakı növlərə ayırmaq olar: qismən, kölgəli (nizamlanmayan), nizamlanan və mütəşəkkil (strukturlaşmış).[7: 24]

İqtisadi ədəbiyyatlarda əmək bazarının fəaliyyət mexanizmi və onun təhlil edilməsinə nəzəri cəhətdən yanaşma metodları və üsulları haqqında da çoxlu müddəalar nüvəcuddur. Bunların arasında ən çox yayılmışları neoklassik, monitarist, inistitusionalist və maksist yanaşma metodlarıdır [7, 24].

Neoklassik yanaşmaya görə, əmək bazarı dedikdə, də bazar nəzərdə tutulur ki, burada istehsal resurslarından yalnız birinin reallaşması həyata keçirilir. Birinci konsepsiyanın əsasında klassik siyasi iqtisadçıların müddəaları qoyulmuşdur. Bu konsepsiyanın əsas tərəfdarları neoklassiklər (C.Perri, M. Jeeidslaym, R.XoIl) 80-ci illərdə iqtisadiyyatın təkliflər konsepsiyasının tərəfdarlarıdır. D.Gilder, A.Laffer və s. həmin konsepsiya tərəfdarlarının fikrincə, bütün başqa bazarlar kimi, əmək bazarı da qiymətlər tarazlığı əsasında fəaliyyət göstərir. Daha doğrusu, onların fikrincə, bazarın əsas tənzimləyicisi qiymətdir və əmək bazarında bu funksiyam yerinə yetirən iş qüvvəsinin qiyməti - əmək haqqıdır. Həmin müəlliflərin fikrincə. İş qüvvəsinə tələb və təkliflər məhz əmək haqqının köməkliyi ilə nizamlanır və onların tarazlığı qorunub saxlanılır. Neoklassik konsepsiyaya görə, iş qüvvəsinin qiyməti bazarın tələbinə çevik surətdə cavab verərək, təklif və tələbdən asılı olaraq ya artır və yaxud da azalır. Əmək bazarında tarazlıq mövcuddursa, onda işsizlik mümkün deyildir. İşsizlik olmadığı şəraitdə əmək haqqının dəyişilməsinin tələb və təklifin dəyişməsinə tam uyğunluğundan ciddi söhbət aparmaq mümkün olmadığı üçün, həmin konsepsiya tərəfdarları onların nəzəriyyələrinin həyata uyğun gəlməməsinin səbəbini qeyri-təkmil bazarın olması ilə əlaqələndirirlər. Buraya habelə həmkarlar ittifaqının təsirini, əmək haqqının minimum həddinin dövlət tərəfindən müəyyən edilməsini, informasiyanın olmamasını və s, aid edirlər. Belə bir tezis də irəli sürülür ki, güya işsizlik könüllü xarakter daşıyır. Əgər işsizlik könüllü xarakter daşıyarsa, onda bəs nə üçün o, iqtisadi tsikliərin fazalarından asılı olaraq dəyişilir? Belə bir tezis də irəli sürülür ki. güya mizdlu işçilər çox tələbkardırlar və maksimum xeyirli iş axtarırlar. Ancaq belə halda da aydın deyil ki, bəs NƏ üçün həmin işçilər bəzən 4-5 faiz, bəzən də 15 faiz təşkil edirlər. Ancaq

başlıca məsələ ondan ibarətdir ki, neoklassik konsepsiya tərəfdarları belə bir suala cavab verə bilmirlər ki, bəs nə üçün bütün mizdlu işçilər onların təklifi tələbi üstələdiyi halda öz iş qüvvələrini daha aşağı qiymətə təklif etməzlər.

Əmək bazarının fəaliyyət göstərməsinin izahına keynsçilər və monetaristlər isə başqa mövqedən yanaşırlar. Onlar neoklassiklərdən fərqli olaraq əmək bazarına daim və fundamental surətdə qeyri-tarazlıq hadisəsi kimi baxırlar.[5: 25]. Keynsiançılıq modelinə görə (C.M.Keyns, sonra R.Qordon və başqaları), iş qüvvəsinin qiyməti (əmək haqqı) sərt surətdə müəyyənləşdirilmiş və demək olar ki, dəyişdirilmir (xüsusilə azalmağa doğru). Modelin bu ünsürünün sübuta yetirilməsinə cəhd edilir. Çünki onların fikrincə, qiymət (əmək haqqı) tənzimləyici hesab edilmir və bunu ondan kənarda axtarmağı təklif edirlər. Bu rolu onlar dövlətdə görürlər. Onların fikrincə, dövlət məcmu tələbi artırıb azaltmaqla bu qeyri-tarazlığı ləğv edə bilər. Beləliklə, həmin modelə görə, iş qüvvəsinə olan tələb əməyin bazar qiyməti ilə deyil, məcmu tələblə, yəni istehsalın həcmi ilə nizamlanır. Keynsçi konsepsiya tərəfdarları kimi, monetarist məktəbin nümayəndələri də (ilk növbədə də M.Fridman) iş qüvvəsinin sərt qiymət strukturundan, həm də onların bir istiqamətdə yüksəliş hərəkəti zəminindən çıxış edirlər. Monetaristlər əmək bazarının struktur xarakteristikasını özündə əks etdirən, onların qiymətlərini qeyri-çevik edən, onun normal fəaliyyət göstərməsinə mane olan və qeyri-tarazlığının dərinləşməsinə səbəb “təbii” deyilən işsizlik səviyyəsi anlayışını meydana atmışlar. Bu məktəbin nümayəndələrinin fikrincə, əmək bazarı üçün, məsələn, Amerika əmək bazarı üçün bazarın qeyri-tarazlığının sürətlənməsinə dövlət tərəfindən əmək haqqında minimum həddin müəyyən edilməsi, həmkarlar ittifaqının güclü mövqeyə malik olması, boş iş yerləri və ehtiyat iş qüvvəsinin sayı haqda informasiyanın olmaması kimi neqativ amillər təsir edir. Monetaristlər bazarı tarazlaşdırmaq üçün pul-kredit siyasəti vasitəindən istifadə edilməsini təklif edirlər. Burada söhbət, ilk növbədə, mərkəzi bankın uçot stavkası, mərkəzi

bankın hesablarında kommersiya banklarının öhdəlik ehtiyatlarının miqdarı və s. vasitələrdən gedir.

Yuxarıda deyilən konsepsiyaların əksəriyyəti hələlik iş qüvvəsi bazarının başqa resurs bazarları ilə müqayisə edilə bilən halda formalaşmışdır. Məsələn, belə hesab edilir ki, güya işçilər əmək bazarına gələnədək ixtisas alırlar. Halbuki, heç də həmişə belə olmur və çox hallarda işçilər işə qəbul edildikdən sonra istehsalatda ixtisas alırlar. Bu, o deməkdir ki. bazarda iş qüvvəsi potensialını qiymətləndirmək o qədər də asan məsələ deyildir. Digər bir müddəaya əsasən isə, insanın əmək məhsuldarlığı əvvəlcədən məlumdur. Əlbəttə, bu heç də belə deyildir. Çünki, əmək məhsuldarlığını yüksəltməyin çoxlu motivləri vardır. Eyni zamanda, aydındır ki. işçinin əməyinin lazımi səviyyədə qiymətləndirilməsi və onun istehsalatda və əmək bazarında özünün vəziyyəti ilə razılaşması səviyyəsini əks etdirmək üçün təkcə əmək haqqı kifayət deyildir. Bu, həm də insanlara bayağılaşdırılmış qiymət baxımından yanaşılmasını şübhə altına alır.

İş qüvvəsinin qiymətinin onun dəyərindən kənarlaşması isə. öz növbəsində, istehsalın səmərəliliyindən, bölgü münasibətlərindən, əmək haqqının səviyyəsi və gəlirlərin quruluşundan, istehlak bazarının dinamikliyindən, əmtəə və xidmətlərin fəaliyyətdə olan qiymətlərinin səviyyəsindən və s. amillərdən asılıdır. Bu deyilənlərin və başqa ünsürlərin qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birindən asılılığı tədaviül dairəsində iş qüvvəsinin özünü tənzimləmə mexanizmini formalaşdırır. [17: 211]

İş qüvvəsi bazarının funksiyaları rəngarəngdir. Bu, hər şeydən əvvəl, iş qüvvəsinin tələb və təklifə müvafiq qaydada bölüşdürülməsi tarazlığının təmin edilməsindən ibarətdir, Məhz bu yolla iş qüvvəsi bazarı, ictimai və şəxsi tələbatın ödənilməsini iqtisadi cəhətdən daha səmərəli edən fəaliyyət dairəsində əmək resursları və istehsal vasitələri axınının istiqamətlərini müəyyən etməklə. istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün stimül yaradır. İş qüvvəsi bazarı istehsal xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına, onun daha qənaətli olmasına təsir göstərməklə, istehsalxılı artıq iş qüvvəsi ehtiyatlarına azad edilməsinə səbəb olur. Bununla da o, rəqabət əsasında həmin azad olmuş iş

qüvvəsinin xalq təsərrüfatının başqa sahələrində işləməsi üçün tədavül sferasında müəyyən miqdar iş qüvvəsi ehtiyatlarının olmasına şərait yaradır. [37: 27]

Bazar münasibətlərinin sosial nəticələri həddən çox ziddiyyətlidir. Bazar münasibətləri ictimai istehsalda məşğulluqdan istiladən səmərəliliyinin yüksəldilməsini stimullaşdırmaqla yanaşı, eyni zamanda eləşərait yaradır ki, onun nəticəsində əhalisin müəyyən hissəsi üçün işə düzəlmək və gəlir əldə etmək imkanları çətinləşir və onların həyat şəraiti pisləşir. Buna görə, inzibati nizamlayıcılar iqtisadi nizamlayıcılara əlavə olaraq minimum xalq təsərrüfatı itkiləri ilə həm adamların və həm də ictimai təsərrüfatın mənafeyini nəzərə alan çevik, öz-özünə yaranan iş qüvvəsinə tələb və təklifin tarazlaşdırılması mexanizmi həyata keçirilməlidir. [37; 29-30]

Məhümdür ki, dövlətin əmək bazarına "daxil olması" bir neçə tarixi mərhələdən keçmişdir. XIX əsrin birinci yarısından əvvəl dövlətin əmək bazarına təsiri cəza tədbiri görmək xarakteri daşımış və başlıca olaraq, fəhlə hərəkəti və tətillərin yatırılmasında təzahür etmişdir. Bu dövr haqqında iqtisadçı sosioloqların əsərlərində ətraflı yazılmışdır. Ancaq XIX əsrin ikinci yarısından etibarən, dövlət inqilabların baş verməsi təhlükəsindən qorxuya düşərək özünün əmək bazarındakı siyasətinə yenidən baxmalı olub. [13; 88-89]. Bu vaxtdan etibarən, əmək qanunvericiliyinin yaradılması tarixi başlayır; dövlət münasibətlərinin bu və ya digər tərəflərini nizamlayarkən get-gedə daha çox bazar mexanizmlərinə müdaxilə etməyə başlayır. Nizamlama, ilk növbədə, əməkdən istifadənin şəraitinə aid edilir (uşaq əməyinin qadağan edilməsi, iş vaxtının müddətinin məhdudlaşdırılması, əməyin təhlükəsizliyinə tələbatın artırılması, fəhlələrin işdən qeyri-qanuni azad edilmələrdən qorunması və s.). Sonra əmək bazarında ən müqəddəs hesab edilən əmək haqqı məsələsinə müdaxilə edilməyə başlandı (əməyin minimum həddinin müəyyən edilməsi, əlavə güzəştlərin verilməsi üçün qaydaların yaradılması və s.). Bu, muzzdlu işçilərin hüquqlarının qorunması sahəsində həmkarlar ittifaqlarının əldə etdiyi ən böyük qələbə idi. Eyni zamanda narahatçılıq keçirən bəzi sahibkarlar dövlətin maliyyə

vasitəsilə, parlamentdə öz lobbisini yanılmaqla, mətbuat və təbliğat yolu ilə onlara göstərdiyi təsirə qarşı tənqidi yollarla çıxış etməyə başlayırdılar. Dövlət, əmək qanunvericiliyini şərtləndirmədən, daha çevik siyasət yolu seçərək - XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, əmək bazarında həmkarlar təşkilatları və işverənlər arasında danışıqlar aparmaq yolu ilə məsələlərin həllində iştirak etməyə başladı. [7: 112]. Dövlətin bu funksiyası indiyədək qalmaqda davam edir və əmək bazarında baş verən ən kəskin münaqişələr dövlətin köməkliyi ilə həll edilir. Ancaq hazırda inkişaf etmiş dövlətlərdə əmək bazarının nizamlanması təkcə bu deyilənlərlə məhdudlaşmır. Müharibədən sonrakı illərdə dövlət əmək bazarında baş verən proseslərə daha çox müdaxilə etdiyi məsələlərə - məşğulluğun formalaşdırılması və işsizlikdən müdafiə kadrlarının peşə və ixtisas hazırlığının həyata keçirilməsi: əmək şəraiti və əməyin təhlükəsizliyi üzərində ciddi nəzarət qovulması: əmək və məşğulluq sahəsindəki cinsi və irqi diskriminasiyalara məhdudiyyətlərə yol verilməməsi: yaşayış səviyyəsinə yenidən baxılması və s. daxildir.

Beləliklə, müasir əmək bazarı kortəbii xarakter daşımaq funksiyasını itirərək, dövlətin fəal müdaxilə obyektinə çevrilmiş və indi burada əməyə olan tələb çox hallarda dəqiq planlaşdırılır və işçilərin təhsil alması və yenidən hazırlanması sistemi vasitəsilə həyata keçirilir; əməyə olan təklif hər şeydən əvvəl, həmkarlar təşkilatlarının inhisarına götürülür, əmək bazarındakı qiymət (əmək haqqı) isə bilavasitə tərəflərin razılaşmasına uyğun olaraq kontraktlar və kollektiv müqavilələr əsasında müəyyənləşdirilir. Əmək bazarı, hər bir başqa əmtəə bazarları kimi, həm daxildən (işverənlər və həmkarlar təşkilatı) və həm də kənardan (dövlət tərəfindən) tənzimlənməyə başlamışdır.

Beləliklə, neoklassik iqtisadçılar, yenidən "at belində" görünməyə başladılar və dövlətin bazar mexanizmlərinə müdaxiləsinin mənfi nəticələrini öz gözləri ilə gördülər və təsliqlədilər. Demək olar ki, neoklassik konsepsiya nə az nə çox düz 20 il nəinki nəzəriyyədə, həm də təcrübədə hökmran rol oynadı. Beləliklə, inkişaf etmiş xarici ölkələrdə, o cümlədən də, qərbi ölkələrində həyata

keçirilmiş dövlət tərəfindən tənzimlənən əmək bazarı təcrübəsi göstərdi ki, işqüvvəsi bazarı institutlarının müxtəlif ölkələrdə bir-birindən fərqli olması və məşğulluq siyasəti sahəsində buraxılmış çatışmazlıqlar zəhmətkeşlərin əmək və yaşayış şəraiti üçün müəyyən mənfi hallara gətirib çıxarmışdır. Məlum olduğu kimi, “tənzimlənən əmək bazarı siyasəti” həyata keçirilərkən nəzərdə tutulurdu ki, dövlət cəmiyyətin gəlirlərinin bölüşdürülməsində sosial konsensusun təmin edilməsinə köməklik göstərəcək, əmək bazarında yarana biləcək neqativ halların aradan qaldıracaq, sinfi ziddiyyətləri yumşaldacaqdır. Çünki, həmin funksiyaların həyata keçirilməsi üçün hökumətə gəlirlərin, sərvətin və hakimiyyətin bölüşdürülməsi sahəsində müəyyən hüquqlar verilirdi.

Lakin bu müddəaların heç biri özünü doğrultmamış, dövlətin sosial siyasətinə mane olan, iqtisadi artımı ləngidən və əmək bazarının tənzimlənməsini zəif həyata keçirən iqtisadiyyatın dövlət bölməsi təşəbbüskarlığı boğan bir alət və istehsal xərclərinin artması amili kimi, mütərəqqi vergiqoyma sistemi isə yığıma mane olan mənfi hal kimi qiymətləndirilməyə başlandı (12; 15-16) Bunların nəticəsində, yenidən qeyri-standart məşğulluq formalarını (natamam iş günü və iş həftəsi, mizd un kontrakt forması, evdə və s.) özündə saxlayan "nizamlanmayan çevik əmək bazarı" siyasətinə qayıdılması təklif olundu. Bu siyasət də özünü doğrultmadı. Çünki, yenidən bu siyasətə qayıdış da zəhmətkeşlərin sosial təminatını və gəlirlərin onların xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi, əmək bazarında subyektlərin mənafeələrinin razılaşdırılmasında dövlətin və həmkarlar təşkilatların rolunun zəiflədilməsi üçün böyük çətinliklərin meydana çıxmasında öz əksini tapan sosial nəticələrə gətirib çıxardı və keçmiş SSRİ-nin dağılmasında öz müsbət rolunu oynadı. Bu çətinliklərin Müstəqil Azərbaycan dövlətində təkrarlanmaması üçün əmək iqtisadiyyatı sahəsində məşğul olan və bir sıra çap etdirmiş Rövşən və Rəşad Muradov qardaşlarının haqlı olaraq yazdıqları kimi bazar münasibətlərinin indiki inkişaf mərhələsinin keçid xarakteri daşdığını nəzərə alıb yaxın gələcək uçuşu dolğun, məhsuldar və sərbəst məşğulluğun təmin edilməsinin sürətləndirilməsi mənafeyinə yönəldilmiş keçid

tıplı məşğulluq siyasətinin, yəni çevik və tənzimlənən əmək bazarı siyasətinin ayrı-ayrı ünsürlərini özündə birləşdirən "fəal əmək bazarı" siyasəti yeridilməsinə daha məqsəduyğundur. [4; 17] Fəal əmək bazarının yaranması əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində dövlətin əsas rol oynaması funksiyasının saxlanmasını nəzərdə tutur və məşğulluq siyasəti dövlətin sosial siyasətinin tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Elə bu səbəbdəndir ki, 2 iyul 2001 -ci il tarixdə qəbul edilmiş Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun (6-cı maddəsində deyilir ki: "Dövlət vətəndaşların səmərəli və sərbəst seçilmiş məşğulluğunun təmin edilməsinə köməklik göstərir. Məşğulluq sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır;

- irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, ailə vəziyyətindən, ictimai-sosial mənşəyindən, yaşayış yerindən, əmlak vəziyyətindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara əmək və məşğulluğu sərbəst seçmək hüququnun həyata keçirilməsində bərabər imkanların təmin edilməsi;
- vətəndaşların qanun çərçivəsində həyata keçirilən əmək və sahibkarlıq təşəbbüsünün müdafiə edilməsi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə onlara köməklik göstərilməsi;
- əmək fəaliyyətinin və məşğulluq növünün seçilməsində vətəndaşların öz iradəsini sərbəst ifadə etməsinə şərait yaradılması;
- işsizlərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi, işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsinə köməklik göstərən xüsusi tədbirlərin görülməsi;
- məşğulluq sahəsində fəaliyyətin iqtisadi və sosial siyasətin digər istiqamətləri ilə əlaqələndirilməsi;
- sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün əhaliyə iş yerləri yaradan işə götürənlərin vergi və başqa

istiqamətlərlə həvəsləndirilməsi:

- məşğulluğun təmin edilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin hazırlanmasında və tayala keçirilməsində onların yerinə yelirlməsiə nəzarətdə Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının, həmkarlar ittifaqlarının, işəgötürənlər birliklərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;
- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ölkə hüduqlarından kənarda, tabelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vəəcnəbilərin əmək fəaliyyəti iləməşğul olmasına şərait yaradılması;
- Beynəlxalq əmək normalarına riayət olunması". [18,101]

Bu yuxarıda deyilənlər onu göstərir ki, hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının formalaşması, inkişafı və idarə edilməsi üçün tam hüquqi baza yaradılmış və onların reallaşdırılması üçün hər cür şərait vardır. Buna görə də,ölkə iqtisadçılarının qarşısında duran başlıca vəzifə bu sahədə yaranmış mövcud vəziyyəti dərindən tədqiq edib öyrənmək, iqtisadi hadisə və prosesləri təhlil edib qiymətləndirmək əsasında respublikada yaranmış “böyük işsizlər dəstəsi”nin iş yerləri ilə təmin edilməsi yollarını, o cümlədən, bu işdə xarici investisiyaların rolunun artırılması ilə bağlı konkret təkliflər işləyib hazırlamaqdan və onları müvafiq dövlət və hökumət orqanlarına təqdim etməkdən ibarətdir.

Qeyd edə bilərik ki, elmi-texniki tərəqqinin və təkamül prosesinin nəticələrinə olan geniş baxışlar Rikardoya bu sahədəöz nəzəriyyəsini formalaşdırmağa baza yaratmış, yəni görülmə işin, məhsul istehsalının dəyərinin texniki tərəqqi ilə üzvi surətdə bağlı olmasıüzrə konseptual əsasları irəli sürməyə imkan vermişdir. Məhz onun tərəfindən, ilk dəfə texniki tərəqqinin formaları və növləri müəyyən edilmişdir ki, bu yanaşmaya bir qədər sonra fərqli və həmin nəzəriyyənin inkişafı şəklində İ.A.Şumpeter münasibət bildirmişdir. Şumpeterin nəzəri yanaşmasına görə, məhsul istehsalı, yeni məhsul satışı, xammal, resurs bazarlarının əldə olunması, müasir və təkmil istehsalın təşkili texniki tərəqqinin inkişafı ilə üzvi surətdə bağlıdır [9, s. 52].

David Rikardonun texniki tərəqqi və inkişaf ilə bağlılaşmalarının və baxışlarının nəticələri belə bir fikri əsaslandırmağa imkan verir: bu sahədə onun apardığı təhlil və tədqiqatların mənbəyi üçəsas istiqamətdən bəhrələnir.

Birinci istiqamət: əmək haqqının artması kapital sahiblərini fəhlə və işçi əməyinin daha mütərəqqi texniki vasitələrlə, texnologiyalarla əvəz edilməsinə sövq edir. Müvafiq fikir sonradan təkmilləşdirilməklə D.Xiksom və P. Samuelson tərəfindən irəli sürülmüşdür.

İkinci istiqamət: Rikardo ilk dəfə olaraq, texnoloji işsizlik problemini, onun yaranma mənbəyini açmışdır. Sonradan isə, mövcud yanaşmanı K.Marks özünün “Kapital” əsərində daha da təkmilləşdirmişdir. Həmçinin, həmin məsələyə müasir dövrdə global inkişaf prosesləri mühitində A.Sovi də münasibət bildirmişdir. Müvafiq yanaşma, texniki tərəqqi və məşğulluq məsələləri üzrə baxışlar K.Frimenanın və L. Soetenin tədqiqatlarında da öz əksini tapır [34, s. 69-70].

Üçüncü istiqamət; Rikardo əmək məhsuldarlığının dəyişmədiyi şəraitdə kəşf və ixtiraların faiz dərəcələrinə, istehsal olunan məhsullara və əmək haqlarına təsirinin neytrallıq mövqeyini üstün tuturdu.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN İŞSİZLİK SƏVİYYƏSİNİN MÜASİR DURUMUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Yoxsulluğun modelləri və onun səviyyəsinin müəyyən edilməsi metodikası

Regionların iqtisadiyyatı ilə bağlı Dövlət Proqramlarına keçmədən öncə Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi analizini aparmaq yerinə düşər. Azərbaycan Respublikası olduqca çətin bir siyasi-iqtisadi reallıqlar fonunda dünya xəritəsinə daxil olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatı Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə gəlməsinə qədər tənəzzül dövrü yaşayırdı. Ancaq Ümummilli Liderin qayıdışı ilə respublika iqtisadiyyatında islahatlar və qalxma dövrü başladı. Həyata keçirdiyi ilkin iqtisadi islahatlar zamanı hökumətin qarşısına qoyduğu əsas məqsədlər istehsalın tənəzzülünün qarşısını almaq, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə dayandırmaq idi. İlkin mərhələləri keçmədən öncə iqtisadi nəticələrin yüksəlişinə nail olmaq mümkün deyildir.

İqtisadi islahatlar isə həmçinin yeni idarəetmə qaydalarının tətbiqini labüd edirdi. Yeni idarəetmənin toxunacağı məsələlərdən biri də maliyyə münasibətlərinin tənzim olunması idi. Müəssisələrdə, banklarda və digər iqtisadi qurumlarda maliyyə nəzarəti artıq yeni metodlarla həyata keçirilməli idi, çünki inzibati-əmirlik sistemindən qalan üsullar tətbiqliyini itirmişdi.

Azərbaycan Respublikası hökuməti başa düşürdü ki, iqtisadi islahatların özüçətinliklərsiz ötürməyəcəkdi. Belə ki, bəzi tədbirlər ağır olsa da zəruri idi.

Onların həyata keçirilməsi iqtisadi inkişafa zəmin yaradırdı. Belə tədbirlərdən biri də qiymətlərin liberallaşdırılması idi. Qiymətlərin liberallaşdırılması sosial narazılıqla müşahidə olunsada zəruri idi. Tənzimlənən qiymət siyasəti azad bazar münasibətlərinin respublikada təşəkkül tapması qarşısında bir maneə bazarının çevikliyi və iş qüvvəsinin səfərbərliyə alınması; təbii işsizliyin mövcudluğu; əmək bazarının tənzimlənməsi idi.

Inkişaf etmiş ölkələrin praktikasısı göstərir ki, məşğulluğun tənzimlənməsinə istiqamətlənən tədbirlər aktiv və passiv xarakter daşıyır. Məşğulluğun, passiv tənzimlənməsi əsasən işsizlərə müavinətlərin verilməsini, əmək bazarında işçi qüvvəsi təklifinin məhdudlaşdırılması ilə bağlı tədbirləri özündə əks etdirir.

Hər hansı bir ölkədə işsizliyin səviyyəsinin artımı çoxsaylı problemlər doğurur ki, bu da son nəticədə cəmiyyətdə qeyri sabitliyə, ictimai-siyasi gərginliklərin yaranmasına və bütövlükdə dövlətin strateji maraqlarına destruktiv təsirlərin güclənməsini şərtləndirir. İşsizliyin səviyyəsinin genişlənməsi səmərəli məşğulluğun təmin edilməsindən yaranır. Cəmiyyətdə effektiv məşğulluq təmin edilmədikdə dövlət ölkə əhalisinin yaşama imkanlarını təmin etmək məqsədilə zəruri transferlər həyata keçirmək məcburiyyətində qalır ki, bu da iqtisadiyyatın təsərrüfat subyektlərinin ağırlıq mərkəzinin büdcəyə doğru yönəlməsinə gətirib çıxarır.

Əmək potensialının istifadəsindən danışarkən əmək haqqının müasir konsepsiyasına baxmaq vacibdir. Bu konsepsiyalardan biri də əmək haqqının neoklassik konsepsiyasıdır. Neoklassik konsepsiyaya görə, çevik əmək haqqı iqtisadi rifahdan asılı olaraq dəyişməli və əmək bazarındakı dəyişikliklərə həssas olmalıdır. Bununla çevik əmək haqqını iki növə bölürlər: makroiqtisadi, iqtisadi tsiklə həssas və mikroiqtisadi işçinin fəaliyyətinin nəticələrinə və müəssisənin firmanın iqtisadi vəziyyətinə həssas olan əmək haqqı.

Məlumdur ki, iqtisadi böhran baş verdikdə əməyə tələb də aşağı düşür. Bu zaman qısamüddətli tarazlığı saxlamaq üçün ya əmək haqqı da aşağı salınır, yaxud da müəssisə işçilərin sayı ixtisar edilir. Bundan başqa, əmək haqqının aşağı salınması müəssisənin xərclərini də azaldır. İşçilərin gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsinin

qorunması firmanın tənəzzül mərhələsindən yüksəlmə mərhələsinə keçməsinə imkan verir. Analoji olaraq təkrar istehsal halında çevik əmək haqqı və çevik qiymət məcmu halda əlavə məşğulluğu azaldır ÜDM tam məşğulluq səviyyəsinə çatdırır.

Qeyri çevik əmək haqqının tətbiqi zamanı nə baş verir. Tənəzzül əməyə tələbi azaldır. Lakin həmkarların və dövlətin təsiri ilə əmək haqqının səviyyəsi əvvəlki kimi saxlanılır. Bu zaman satış həcmi azalan müəssisənin gəliri də aşağı düşür və işçilərə əvvəlki əmək haqqını vermək imkanı olmur. Nəticədə işçilərin sayının azaldılması məcburiyyətində qalır. Bu isə əmək bazarında iş qüvvəsi artıqlığı, başqa sözlə işsizlik yaradır, əmək haqqının aşağı salınmaması məcmu halda qiymətin də qeyri-çevik olmasına səbəb olur və böhranın müddətini artırır.

Hesab edirik ki, əmək bazarında işçinin peşə-ixtisas səviyyəsi ilə təklif olunan iş yerləri arasında tarazlıq yaradıldığı halda əmək bazarında səmərəli məşğulluq təmin olunur. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, təklif olunan iş yerləri əhalinin tələbatına uyğun və iqtisadi cəhətdən münasib olmalıdır. Yəni elm və texnikanın son nailiyyətlərinin tətbiq edildiyi, yüksək əmək məhsuldarlığına və gəlir aidə etməyə, insana öz şəxsi maraqlarını reallaşdırmağa, işçinin özünün və ailəsinin normal qaydada yaşamasına imkan verən məhsuldar iş yerləri nəzərdə tutulur. Bu cür məşğulluqdan əldə olunan gəlirlər minimal standartlar (yaşayış minimumu) üzrə insanın yaşamasına imkan verməlidir [19, s.130-131].

Tam və səmərəli məşğulluğa keçid, aşağı effektiv əməkdə çalışanların sosial müdafiəsi, tam əmək azadlığı və bilik seçiminə imkan verən bazar sistemində muzzdlu əməyin liberallaşması, əmək qanunvericiliyində bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən köklü islahatların aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir insan özünün nadir məhsulu olan iş qüvvəsi üzərində sahiblik hüququna malikdir. Onun qiyməti qabiliyyətindən, təhsilindən, ixtisasından, peşəsindən və təcrübəsindən, başqa sözlə intellektual səviyyəsindən asılı olaraq formalaşır [1, s. 64].

Keçid dövründə əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi miqrasiyanın tənzimlənməsindən keçmiş ittifaqın eyni zamanda uzaq xaricdən respublikamıza gəlmiş əmək qabiliyyətli əhalinin uçota alınmasından da bilavasitə asılıdır.

Azərbaycanın Avropaya integrasiyası onun beynəlxalq aləmdə daha geniş və çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlığa, dünya təsərrüfat sisteminə sıx qovuşması üçün böyük imkanlar açır. Bu mərhələ qısa zaman əhatə etməsinə baxmayaraq, ölkənin sosial iqtisadi inkişafında qazanılan nailiyyətlər son dərəcə diqqətə layiqdir. Hər şeydən əvvəl, iqtisadiyyatın dirçəldilməsinin təməlinə bazar münasibətləri sisteminin tələblərinə uyğun düzgün və ardıcıl iqtisadi islahatların aparılması durur. Bu məqsədlə, Milli Məclis tərəfindən onlarla iqtisadi qanun qəbul edilmişdir. Qanunlara müvafiq olaraq iqtisadi islahatlar mərhələşəkildə həyata keçirilir. Artıq kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi başa çatdırılmış, yüzlərlə səhmdar cəmiyyət yaradılmışdır. Aqrar islahatlar nəticəsində mövcud torpaq fondu dövlət bələdiyyə və şəxsi mülkiyyətçilər arasında bölünmüşdür. Milli sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri hüquqi-normativ bazanın və əlverişli mühitin yaradılması istiqamətində geniş tədbirlər həyata keçirilmiş, maliyyə-bank və pul-kredit sistemində aparılan islahatlar ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf zəminini xeyli möhkəmləndirmişdir.

Məşğulluq Strategiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 fevral 2003-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramına, «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2003-cü il tarixli Fərmanına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına (2004-2008-ci illər)» əsaslanaraq hazırlanmışdır.

Strategiya məşğulluq sahəsində beynəlxalq hüquqi normalara, o cümlədən, ölkə tərəfindən ratifikasiya edilmiş Avropa Sosial Xartiyasına uyğun milli qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə, əmək bazarında işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, peşə hazırlığı sisteminin səmərəliliyinin artırılmasına, regional əmək bazarlarının inkişaf etdirilməsinə, məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə maliyyə vəsaitlərinin istifadə

edilməsinin və Məşğulluq Xidmətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, sosial tərəfdaşlığın inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına və əhəlinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsinə yönəldilmiş dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, peşə biliklərinin köhnəlməsi məsələləri V.S. Borovik, E.E.Yermakova və V. A. Poxvoşev tərəfindən hazırlanmış «Əhəlinin məşğulluğu» adlı dərs vəsaitində əks olunmuşdur və orada qeyd olunur ki, «qərb tədqiqatçılarının hesablamalarına görə, hər il dünya təsərrüfatında 500-dən artıq köhnə peşə məhv olub gedir və 600-dən artıq yeni peşə yaranır. Əgər əvvəllər ali təhsil 20-25 illik praktiki fəaliyyət üçün kifayət edirdisə, indi onun səmərəliliyinin ən optimal müddəti 5-7 il təşkil edir. Elmi-texniki tərəqqini müəyyən edən sahələrdə isə bu rəqəm hətta 2-3 ilə bərabərdir. Bu, onu göstərir ki, bir sıra sahələrdə innovasiya tsikli mütəxəssislərin hazırlanması vaxtından qısadır» [35, s. 96]

Bununla yanaşı, əmək bazarının müxtəlif modellərinin mövcudluğu bu sahədə ümumi inkişaf meyillərinin olduğunu istisna etmir. Əmək ehtiyatlarının və kadrların bilavasitə müəssisə və qurumlarda formalaşması və püxtələşməsi prosesi əmək bazarının yapon modelinə əsaslanır. Bu model son vaxtlar ABŞ və digər Qərb ölkələrində də geniş tətbiq olunmaqdadır. Yapon modelinin tətbiqi zamanı şirkətdə alışan işçilərin həvəsləndirilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər, məsələn, işçilərə dövlət tərəfindən verilən pensiyalara əlavə olaraq müavinətlərin verilməsi, onların sığorta edilməsi, habelə işçilərə əmək stajına görə əlavələrin verilməsi və s. həyata keçirilir. Rəhbərlik tərəfindən atılan bu addımlar, istehsal və xidmət prosesində yüksək nəticələr əldə etməyə, məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəltməyə, ən başlıcası işəçilik və möhkəm kadr siyasətini həyata keçirməyə imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatının ən üstün cəhəti kimi nəzərdə tutulan özü-özünə tənzimlənmə ideyasını, Keyns Öz "səmərəli tələb" nəzəriyyəsi ilə birləşdirərək sübut etdi ki, iqtisadi resurslardan yalnız dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi ilə daha səmərəli istifadə etmək olur. Məhz bu əsasdan da Amerika məktəbinin nümayəndələri göstərdilər ki, iqtisadi konyukturadan asılı olaraq dövlət öz xərclərindən manevredici

formada istifadə edə bilər. Belə ki, iqtisadiyyatın yüksəldiyi şəraitdə investorlar məhdudlaşır. Lakin aşağı endiyi şəraitdə yüksəlir. Bununla əlaqədar olaraq dövlət büdcəsinin iqtisadi artımın, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsas mexanizmi olduğunu göstərildilər.

Məşğulluğun aktiv tənzimlənməsi yeni iş yerlərinin açılması üçün əlverişli şərait yaradılması, işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinin artırılması və s. kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Çevik əmək bazarı şəraitində passiv məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi özünü qismən doğruldu. Lakin bu zaman müsbət iqtisadi perspektivlər, iş yerlərinin artımı və s. mühüm şərtlər təmin olunmalıdır. Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, bu siyasət-uzunmüddətli işsizliyin artımına və bu problemlərin kəskinləşməsinə, həmçinin digər neqativ sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır.

Məşğulluq siyasətinin mühüm tərkib hissəsini, işsizlikdən müdafiə siyasəti təşkil edir. Bu isə işsizlikdən müdafiə sisteminin tam inkişafına yönələn tədbirlərin məcmusudur.

Bütün təsərrüfat sahələrində müəyyən edilmiş kateqoriyalı vətəndaşlar üçün, məsələn, uşaqlı analar üçün məşğulluğun çevik formalarından (qısa iş günü, qısa iş həftəsi) istifadə səviyyəsini genişləndirmək lazımdır. Bu, uyğun iş yerinə növbə ərzində əlavə kapital qoymadan daha çox işçi cəlb etməyə imkan verir. Hesablamalara görə belə şəraitdə 30 min nəfəri işlə təmin etmək mümkündür.

İşdən azad olunmuş ali təhsilli mütəxəssislərin məşğulluq məsələsini həll etmək üçün onların ixtisaslarını dəyişmək və artırmaq olar ki, bu həm də xalq təhsili sahəsində, TPM-də və kənd məktəblərində əlavə iş yerlərinin açılmasına kömək edir.

Azərbaycan Respublikasında əmək bazarı siyasətinin aparıcı istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- əhəlinin fərdi məşğulluğunun inkişafı;
- şəhər və kənd rayonlarında məşğulluq mərkəzinin yaradılması və texniki təchizatı;

- cəmiyyətin informasiya ilə təmin edilməsinin, dövlət proqramının əsas hissələrindən biri kimi əmək ehtiyatlarının uçotu və bölgüsü üzrə informasiya, hesablamanın vahid sisteminin mərhələli təşəkkülü;
- yaşlı əmək qabiliyyətli əhəlinin ixtisaslaşdırma və yenidən ixtisaslaşdırılması ilə məşğul olan tədris mərkəzinin yaradılması;
- dövlət məşğulluğa kömək fondunun formalaşdırılması;
- birbaşa yerində haqqı döndənilən ictimai işlərin təşkili.
- əhəlinin fərdi məşğulluğunun təşkili.

Digər bazar növlərindən fərqli olaraq əmək bazarı müəyyən mənada özündə dövlətin iqtisadi siyasətində əks etdirir. Əmək bazarı siyasəti, bazar infrastrukturunun yaradılmasından asılıdır ki, bu da uzun müddət işsiz qalmağa imkan vermir və gələcək illərdə əhəlinin məşğulluq vəziyyətinin ehtimal olunan səviyyəsi üçün işçilərin hazırlanmasını tələb edir.

Yuxarıda qeyd edilən vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi məqsədilə "Azərbaycan Respublikası məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər)"nda bir sıra vəzifələr müəyyən edilmişdir. Bunların ən mühümlərinə aşağıdakılar daxildir: rəqabətli qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı məqsədi ilə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi; səmərəli məşğulluğun və əmək məhsuldarlığının artımına nail olmaq üçün müvafiq tədbirlərinin həyata keçirilməsi; sahibkarlığın inkişafına mane olan problemləri aradan qaldırmaq, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına sağlam rəqabət şəraiti yaratmaq sahəsində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinin davam etdirilməsi; kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində yeni texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması və yerli xammaldan istehsal olunan məhsulun rəqabət səviyyəsinin yüksəldilməsi; sahibkarlığın inkişafına, investisiya axınına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, daxili bazarı qorumaqla mövcud iş yerlərinin saxlanılmasına və inkişaf etdirilməsinə təminat yaratmaq məqsədi ilə müvafiq qanunvericilik aktlarına əlavə və dəyişikliklər edilməsi; sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdən çətinlik çəkən vətəndaşları işlə təmin edən işə götürənləri həvəsləndirmək məqsədilə mövcud qanunvericilik bazasının

təkmilləşdirilməsi; məşğulluğu stimullaşdıran institusional mühitin formalaşdırılması; təklif olunan iş qüvvəsi işə mövcud iş yerlərinin sayı arasında tarazlığı təmin edən şərait yaradılması; tarazlaşdırılmış investisiya və vergi siyasətini həyata keçirmək yolu ilə iş yerlərinə olan tələbatın ödənilməsi; daxili və xarici miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi yolu ilə əmək bazarının inkişaf etdirilməsi; əmək miqrasiyası sahəsində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi; peşə hazırlığı (yenidən hazırlıq), boş iş yerləri, hələ də rayonlarda iş qüvvəsi barədə konkret təkliflərə dair informasiyanın hər bir vətəndaş tərəfindən əldə edilməsi üçün əmək bazarının analitik informasiya sisteminin yaradılması və tətbiq alınması; ərazi sosial-iqtisadi inkişaf və məşğulluq proqramının hazırlanıb həyata keçirilməsi; kəndli (fermer), ailə kəndli təsərrüfatlarının, kooperativlərin, kiçik müəssisələrin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədi ilə regionlarda maliyyə infrastrukturunun yaradılması; İş qüvvəsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və əmək bazarında rəqabət qabiliyyətli kadr potensialının yaradılması; əmək bazarında yaranmış vəziyyəti təhlil etməklə və dəqiq proqramlaşdırma apararaq müxtəlif ixtisaslı kadrlara olan tələbatın müəyyənəşdirilməsi; əmək bazarında rəqabət qabiliyyətli kadrların hazırlanması məqsədi ilə peşə təhsilli sisteminin təkmilləşdirilməsi; iş yerində təhsil davam etdirilməsi, fasiləsiz peşə təhsilli sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi, mütərəqqi təhsil formalarının (məsafədən təhsil, modul tədrisi) tətbiqi; insan amilinin inkişafına yönəldilmiş investisiyalara cəlb edilməsi üçün imkanların müəyyənəşdirilməsi; layiqli əməyin təmin edilməsinə istiqamətləndirilmiş davamlı inkişafın əldə edilməsi (əməyin ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın inkişafından asılı olaraq, minimum əmək haqqının mərhələlərlə minimum yaşayış standartlarına çatdırılması və s.); gənclərin məşğulluğunun inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə onlar üçün peşə hazırlığı, yenidən hazırlıq, iş yerlərinin yaradılması və digər sahələr üzrə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi; qaçqınların və məcburi köçkünlərin məşğulluğunu gücləndirmək məqsədi ilə tədbirlərin müəyyən edilməsi; məşğulluq sahəsində gender bərabərliyinin təmin edilməsi; qadınların əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması; iş axtaran və işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsinin

gücləndirilməsi (işsizlik üçün yeni məsləhət xidmətlərinin və məkəbirjalarının, regionlarda olan işçilərin peşə təhsilinin qabaqcadan təşkil edilməsi; boş yerləri (vakansiyalar) haqqında vahid informasiya bazasının yaradılması; işdən çıxarılma ehtimalı qarşısında olan işçilərin peşə təhsilinin qabaqcadan təşkil edilməsi və s. [13, s. 81-82]

Qrafik 2.1.

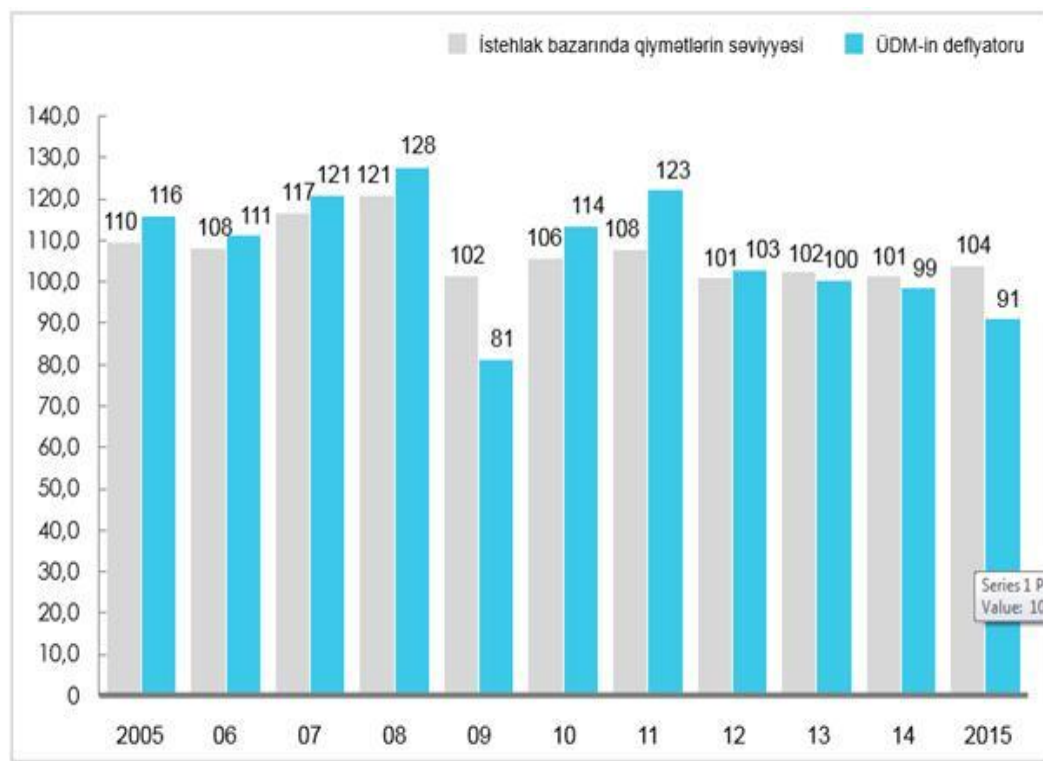

Dövlət məşğulluğun təmin edilməsində iştirak edən subyekt kimi - daha çox tənzimlənmə funksiyasını yerinə yetirir. Dövlətin məşğulluq sahəsində yerinə yetirdiyi tənzimlənmə funksiyaları əmək bazarının təşkilinə yardım göstərilməsi, yeni iş yerlərinin açılması, minimum əmək haqqının səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi və s. bilavasitə əlaqədardır.

Müasir əmək bazarı iki segmentin məcmusundan ibarət olub, son nəticədə biri digəri ilə rəqabət aparır. Məşğul olan əhəlinin ixtisaslı işçi və peşəkarlardan ibarət olması məhz vahid işçi qüvvəsi bazarında birinin digərindən asılı olmayan iki tərəfidir. Birinci, əmək bazarında ixtisaslı işçi qüvvəsi yüksək ixtisaslı, mütəxəssisləri, bütün təbəqələrdən olan inzibati işçiləri əhatə edir. Bu işçi qüvvəsinin yüksək əmək haqqı ilə edən qrupları yüksək ixtisas səviyyəsinə və etibarlı

məşğulluq təminatına malikdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda ərazinin formalaşması prosesi ləng getdiyindən onun fəaliyyətini təkmil hesab etmək düzgün olmazdı. Fikrimizcə, respublikamızda stabil məşğulluğun təmin edilməsi məqsədləmək bazarının formalaşması inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanmalıdır. Ümumiyyətlə, mövcud reallıqlar gələcəkdə respublikamızda da əmək bazarının bu istiqamətdə tənzimlənməsini tələb edir. Çünki işsizlik tendensiyasının güclənməsi hər şeydən əvvəl az təminatlı həli təbəqələrinin həyat şəraitində həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan problem yaradır.

Qrafik 2.2.

Tədqiqat göstərir ki, respublikanın iqtisadiyyatının mövcud inkişaf şəraitində sərbəst iş yerlərinin əmək birjalarında qeydiyyatı alınması və bu qaydanın təsərrüfatçıların bütün subyektlərinə əməl edilməsi məqsədə uyğundur. Bu baxımdan, respublikada son illər keçirilən əmək birjalarının fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Bu fəaliyyətin səmərəliliyi informasiya təminatından da çox asılıdır. İnformasiya təminatı lazımi səviyyədə olsa əmək birjalarına müraciət edənlər respublikanın istənilən bölgəsində, rayonlarında və təsərrüfatlarında sərbəst iş yerləri barədə

məlumatlar və hətta mövcud subyektiv maneələrə baxmayaraq, əmək ehtiyatları müvafiq ərazilərdə daha səmərəli yerləşdirilə bilər. Eyni zamanda işçi qüvvəsi baxımından təkliflə tələbin struktur uygunsuzluğunun aradan qaldırılması xeyli asanlaşar.

Hazırda respublika hökuməti bazar münasibətlərinin inkişafın dövlət tənzimləməsi ilə əlaqələndirib istehsalın inkişafının yüksəldilməsinə öz diqqətini yönəltmişdir. Bu siyasətin məqsədi iqtisadiyyatı və sosial sahəni sağlamlaşdırmaq və nəticə etibarilə Azərbaycanın güclü etmək potensialını bərpa etməkdən və onların məşğulluğunu yüksəltməkdən ibarətdir.

2.2. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin işsizlik səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda məşğulluq anlayışı ilə bağlı irəli sürülən tərifə rəhbər tutaraq (38;1) demək olar ki, konkret tarixi inkişaf mərhələsində bütünlükdə ölkədə və onun ayrı-ayrı ərazilərində əhəlinin məşğulluq səviyyəsi dedikdə - burada yaşayan əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli ölkə vətəndaşlarının vətəndaşlığı olmayan daimi yaşayan şəxslərin və əcnəbilərin ölkənin qanunvericiliyinə zidd olmayan, onların şəxsi və ictimai tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlı olan və bir qayda olaraq, onlara qazanc (əmək gəliri) gətirən fəaliyyət dairəsində çalışanların yuxarıda qeyd edilən yaşda olan bütün əmək qabiliyyətli əhəlinin sayına nisbəti, əhəlinin məşğulluq quruluşu dedikdə isə onların bir sıra əlamətlər üzrə ölkənin qanunvericiliyinə zidd olmayan əmək fəaliyyəti dairələri və xalq təsərrüfatı sahələri arasında bölünməsi nisbəti başa düşülür.

Əhəlinin məşğulluq səviyyəsi və quruluşunun formalaşması bir sıra sosial-iqtisadi və demoqrafik amillərdən asılıdır. Bu amillərin ən mühümlərindən biri ölkənin malik olduğu əhəlisinin və əmək ehtiyatlarının sayından və onların kəmiyyət-keyfiyyət tərkibindən ibarətdir. Bu səbəbdən də ölkə əhəlisinin

məşğulluq səviyyəsi və quruluşunun vəziyyətini tədqiq edib öyrənməzdən əvvəl burada mövcud olan əhalinin və onun mühüm tərkib hissəsi olan əmək ehtiyatların özünün formalaşması qanunauyğunluqları və xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması lazımdır. Belə ki, əhali daha doğrusu, onun müəyyən istehsal təcrübəsinə və əmək vərdişlərinə malik olan əmək qabiliyyətli hissəsi cəmiyyətin başlıca məhsuldar qüvvələrinin və ölkə iqtisadiyyatının iş qüvvəsi ilə təmin edilməsinin təbii əsasını təşkil edir. Çünki, insan əməyi olmadan istehsal prosesi nə başlaya və nə də davam edə bilər. İstehsal alət və vasitələri yalnız canlı insan əməyi ilə birlikdə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrini təşkil edir. K. Marksın sözləri ilə desək: “Bütün bəşəriyyət tarixinin birinci müqəddəs şərti, əlbəttə, canlı insan fərdlərinin mövcud olmasıdır [35; 8]. Canlı insan fərdlərinin mövcud olmasının təbii əsasını və demoqrafik proseslər (əhalinin doğum, ölüm və təbii artım səviyyəsi) təşkil edir. Əhali özlüyündə mücərrəd anlayış olsa da, onda baş verən dəyişikliklər demoqrafik proseslərdə, baş verən dəyişikliklər isə əhalinin və onun mühüm hissəsi olan əmək ehtiyatlarının hərəkət dinamikasında baş verən dəyişikliklərdə öz əksini tapır. Bu isə o deməkdir ki hər bir ölkədə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında mövcud olan əhalinin və əmək ehtiyatlarının sayca dəyişilməsi, ük növbədə, burada yaşayan əhalinin doğumu, ölüm və təbii artımı göstəricilərinin dəyişilməsi vəziyyətindən asılıdır. Azərbaycan alimlərinin apardığı tədqiqatlara və demoqrafik statistikanın məlumatlarına əsasən, Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğu onilliklər ərzində malik olduğu demoqrafik inkişaf göstəricilərinin səviyyəsinə görə həmişə fərqlənmiş və özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Bu xüsusiyyətlərə, hər şeydən əvvəl, burada yaşayan əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum və təbii artım səviyyələrinin orta ittifaq səviyyəsindən və bir sıra müttəfiq respublikalardakından yüksək olması, əhalinin gənclik səviyyəsinin yəni bütün əhali arasında əmək qabiliyyətli yaşadək (0-15 yaşında) olanların və gənclərin (29 yaşadək) xüsusi çəkisinin yüksək olması: ölüm səviyyəsinin və əhalinin “qocalıq” dərəcəsinin nisbətən aşağı olması; orta ömür müddətinin yüksək

olması; respublikalarası əhali miqrasiyasının nisbətən zəif olması və onların daha çox oturaq həyati sürməsi; qadınların məşğulluq və gənclər arasında kəbin kəsdirmə səviyyəsinin nisbətən aşağı, sonuncuların subaylıq dərəcəsinin yüksək olması; uşaqlar və əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali arasında ölüm səviyyəsinin yüksək olması və sair aiddir. Ölkədə çoxuşaqlılıq ənənəsinin uzun illər boyu qorunub saxlanması da bütün ailə üzvlərinin orta sayının xeyli yüksək, 5-6 nəfərdən çox olaraq qalması ilə müşayiət olunmuşdur. Bütün bunlar isə, öz növbəsində, Azərbaycanda əhalinin təbii artım səviyyəsinin, keçmiş İttifaqda olduğundan xeyli sürətlə çoxalmasını gətirib çıxarmışdır.

Keçmiş SSRİ-də və Azərbaycan Respublikasında əhalinin demokratik inkişaf göstəricilərində başProfessor Ş.M.Muradovun hesablamalarına əsasən, Azərbaycan Respublikasında əmək ehtiyatlarının orta illik artım sayı 1960-1970-ci illərdə 43.7 min nəfər (23%), 1970-1980-cı illərdə 107.6 min nəfər (46.1%). 1990-1992-cı illərdə isə 54,8 min nəfər (16,1%) təşkil etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, həmin illərdə keçmiş SSRİ-də iş yerlərinin yaradılması sahəsində yeridilmiş ruspərəst siyasət nəticəsində Azərbaycanda yeni yaradılan iş yerlərinin sayı, bir qayda olaraq, həmişəəmək ehtiyatlarının artım sayı və sürətindən geridə qalmışdır. “Bu dövrdə istehsal qüvvələrinin yerləşdirilməsi işində kobud yanlışlıqlara yol verilmişdi. İri obyekt və müəssisələrin əksəriyyəti bir qayda olaraq Sumqayıt şəhərində tikilirdi ki, bu da orta və kiçik şəhərlərin əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması dərəcəsini aşağı salır, ölkə əhalisinin paytaxta axışmasına səbəb olur və burada yaşayış evləri və sosial obyektlərlə əlaqədar artıq mövcud olan çətinlikləri daha da ağırlaşdırırdı. Qətiyyətlə bildirmək olar ki, 60-cı illərdə Respublika iqtisadiyyatı bütünlükdə dərin və uzunmüddətli böhran mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Respublikanın ən kəskin problemlərindən biri də əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai əməyə cəlb olunması, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi idi”. [18; 24-261]. Bu məsələdən bəhs edərək professor Ş.M.Muradov yazmışdır: “Məsələ burasındadır ki, hələ VII və VIII beşilliklərdə Azərbaycan SSR-nin sosial-iqtisadi inkişafının

planlaşdırılmasında bir sıra ciddi nöqsanlar buraxılmışdır ki, bunların da biri 50-ci illərdə və 60-cı illərin əvvəllərində Respublikanın demokratik inkişafında yaranmış vəziyyətin lazımınca düzgün qiymətləndirib nəzərə alınmaması olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında bu vəzifənin verinə yetirilməsi üçün eyni şərait yaradılmamışdı. Azərbaycan alimlərinin yazdıqları kimi, bunu belə bir adi həqiqət də sübut edir ki, SSRİ-nin tərkibində olduğu onilliklər ərzində Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın birtərəfli inkişaf etdirilməsi, onun daha çox keçmiş SSRİ-nin xammal bazasına çevrilməsi, burada, başlıca olaraq Rusiyanın mənafeyinə xidmət göstərən sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin, o cümlədən pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük, tərəvəzçilik vəs. bu kimi yüksək əmək tutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi və bu səbəbdən də Azərbaycanda külli sayda mövcud olmuş əmək ehtiyatlarının əməyinin tətbiqi üçün nə lazımi iş yerləri və nə də imkan yaradılmamışdır.

Əhalinin demokratik inkişaf vəziyyətində baş verən ən mühüm göstəricilərdən biri də onların nigah və boşanma səviyyəsindəki dəyişikliklərdən ibarətdir. Bunu ondan görmək olar ki, əgər 1991-ci ildə Respublikada bağlanmış nigahların sayı 74.4 min təşkil elmişdirsə, bu göstərici 34,8 min və ya 1,9 dəfə azalaraq, 39.6 minə, o cümlədən şəhər yerlərində 15,8 min və ya 1,7 dəfə azalaraq, 35,8 mindən 20.0 minə, kənd yerlərində isə 18,9 min və ya 2 dəfə azalaraq, 38,5 mindən 19,6 minə düşmüşdür. Nigah hallarından fərqli olaraq, müqayisə edilən dövrdə boşanmaların sayı bütünlüklə Respublikada 1.9 dəfə azalaraq, 10.7 mindən 5.5 minə, o cümlədən şəhər yerlərində 2.1 dəfə azalaraq, 1,2 mindən 4,3 minə, kənd yerlərində isə 26% azalaraq, 1.5 mindən 1.1 minə düşmüşdür. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə, hazırda Azərbaycan Respublikasında demokratik inkişafın vəziyyəti əhalinin doğum səviyyəsinin sürətlə aşağı düşməsi, sağlamlığının pisləşməsi, ölüm səviyyəsinin (əsasən, əmək qabiliyyətli yaşda və körpələr arasında) yüksək olaraq qalması, gözlənilən ömür müddətinin aşağı olması, ana və uşaq ölümünün yüksəkliyi, əhalinin artım

sürətinin kəskin şəkildə azalması və s. proseslərlə səciyyələnir. Hazırda Respublika əhalisinin inkişai göstəricilərində baş verən mənfi meyillər sırasında onların gözlənilən orta ömür müddətinin qısalması və əhalinin yaş quruluşunda gənclərin (29 yaşınadək olanların) xüsusi çəkisinin azalması, əmək qabiliyyətli yaşında və ondan yuxarı yaşda olanların xüsusi çəkisinin artması ("qocalma" prosesinin sürətlənməsi) və s. bu kimi demokratik hadisələr xüsusi yer tutur. Son illərdə Respublikanın demokratik inkişaf göstəricilərində baş verən bu dəyişikliklər onun əmək ehtiyatlarının arlıuu sürətinə dəöz mənfi təsirini göstərməmiş deyildir. [22; 20].

Məşğulluq və işsizliyin əhalinin cins tərkibinə görə bölgüsü

	min nəfər		Cins üzrə bölgü, faizlə	
	Qadınlar	Kişilər	Qadınlar	Kişilər
Məşğul əhalinin sayı	2 183,7	2 337,5	48,3	51,7
İşsizlərin sayı*	138,1	98,5	58,4	41,6
onlardan:				
işsiz statusu alanlar	15,0	21,2	41,5	58,5
İqtisadi fəal əhalinin sayı	2 321,8	2 436,0	48,8	51,2
İşsizliyin səviyyəsi	5,9	4,0	x	x
onlardan:				
işsiz statusu alanlar	0,6	0,9	x	x

*) Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyası əsasında

Lakin bütün bu deyilənlərə baxmayaraq, hazırda Respublika kifayət qədər əmək ehtiyatları potensialına malikdir və onların səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi mühüm sosial-iqtisadi vəzifə kimi həm dövlət və hökumət orqanlarının, həm də sahibkarların və iş adamlarının diqqət mərkəzində durmalıdır. Hazırda Respublikada mövcud əmək ehtiyatlarının sayı 4,7 milyon nəfəri ötüb keçib. Son on il ərzində (2012-2017-ci illərdə) onların sayı

15,0% artaraq, 4073,0 min nəfərdən 4685,8 min nəfərə gəlib çatmış və ölkə əhalisinin 58.5%-ni təşkil edir. Respublikanın əmək ehtiyatlarının 3748.2 min nələrini və ya təqribən 80.0%-ni iqtisadi fəal əhali, o cümlədən 3704,5 min nəfərini və ya 79.1%-ni iqtisadiyyatda məşğul olanlar, 937.6 min nəfərini və ya əmək qabiliyyətli yaşda olan iqtisadi qeyri-fəal əhali təşkil edir. Həmin İqtisadi qeyri-fəal əhalinin isə 269.7 min nəfərini və ya 28,7%-ni təhsil alanlar təşkil edirlər.

2014-2017-ci illərdə Azərbaycanda əmək ehtiyatlarının quruluşu

Göstəricilər	2014		2015		2016		2017	
	cəmi	yekuna nəzərən %-lə	cəmi	yekuna nəzərən %-lə	cəmi	yekuna nəzərən %-lə	cəmi	yekuna nəzərən %-lə
Əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı	4530,8	96,7	5875,7	97,7	6042,0	98	6132,0	98
İqtisadiyyatda məşğul olan əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı şəxslər	142,8	3,0	133,1	2,2	124,9	2	128,1	2
İqtisadiyyatda məşğul olan yeniyetmələr	12,2	0,3	6,2	0,1	-	-	-	-
Cəmi	4685,8	100	6015,0	100	6166,9	100	6260,1	100

Xarici investisivalı müəssisələrdə çalışan işçilərin bütünlükdə Respublika iqtisadiyyatında məşğul olanlar arasında xüsusi çəkisi qeyd edilən dövrdə cəmi 0,2-0,1% arasında tərəddüd etmiş və ölkədə məşğulluq probleminin həllində elə bir əhəmiyyətli rol oynamamışdır. Ölkədə hələlik lazımi təcrübə yoxdur. Digər tərəfdən isə bu müəssisələrin yaradılmasına təkcə iqtisadi nöqteyi-nəzərdən deyil, həm də çox geniş prizmadan baxmaq lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin müəssisələrin yaradılması vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatının dünyanın müxtəlif ölkələri ilə inteqrasiyaya girməsinə, bu ölkələrlə iqtisadi, mədəni, siyasi və başqa əlaqələrin genişləndirilməsinə, kadr hazırlığı və iş qüvvəsinin mübadiləsi sahəsində, habelə yeni texnika və texnologiyaların mənimsənilməsi sahəsində xarici ölkələrin

təcrübəsinin öyrənilməsi və s. məsələlərdən bəhrələnmiş olacaqdır. Bunlar isə gələcəkdə ölkə əhalisinin intellektual inkişaf səviyyəsinin və deməli, həm də ölkənin iqtisadi potensialı və qüdrətinin anmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə təkan verəcəkdir. Burada onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda xarici investisiyalı müəssisələrdə əməkçilərin iş şəraiti, xüsusilə əməyin ödənilməsi səviyyəsi ölkənin dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində olduğundan əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Belə ki, əgər 2015-ci ildə Respublika İqtisadiyyatında məşğul olanların orta aylıq nominal əmək haqlarının məbləği 221.0 min manat, o cümlədən kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilikdə 69,1 min manat, mədənçıxarma sənayesi və karxanaların işlənməsində 991,2 min manat, emal sənayesində - 284.3 min manat, elektrik enerjisi, qaz və su təchizatında-267.9 min manat, tikintidə 416.7 min manat. topdan və pərakəndə satış, avtomobillərim motosikletlərin, məişət malları və şəxsi əşyaların təmirində 119.3 min manat, mehmanxanalar və restoranlarda - 314.8 min manat, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitədə 292.4 min manat, təhsildə 156.1 min manat, səhiyyə və sosial xidmətlərdə - 73.4 min manat və s. təşkil etdiyi halda, [20; s.90] məsələn. Türkiyənin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən "Koçhank" (Azərbaycan) müəssisəsində 3469.4 min manat, o cümlədən Azərbaycan vətəndaşlarıüzrə -697.8 min manat, əcnəbilər üçün 13984.4 min manat, "EGE" Beynəlxalq Bank müəssisəsində də müvafiq qaydada 8077,8 min manat. 19125 min manat və 719.4 min manat; min manat; Bank Milli İran müəssisəsində 3024,3 min manat. 12858,0 min manat və 1385.2 min manat; "Kapital Investment" şirkətinin "Sibank" müəssisəsində isə 6525 min manat, 15000 min manat və 5873 min manat təşkil etmişdir. Bu rəqəmlər müəssisə və şirkətlərin ilkin hesabatları əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Bu rəqəmlərdən görünür ki, işləyən Azərbaycan vətəndaşlarının orta aylıq əmək haqlarının məbləği yuxarıda göstərilən Respublikanın xalq təsərrüfatı sahələrində işləyənlərin əmək haqqından xeyli yüksək olsa da, adıçəkilən xarici müəssisə və şirkətlərdə işləyən əcnəbilərin əmək haqqından birinci müəssisədə 6,6 dəfə, ikinci müəssisədə 2.6 dəfə, üçüncü

müəssisədə 9.3 dəfə, dördüncü müəssisədə isə 2,5 dəfə aşağıdır. Bu sahədə misalların sayını artırmaq da olardı. Lakin buna lüzum bilmədik. Bu deyilənlərdən bir daha aydın olur ki. Azərbaycan Respublikasında əhalinin xeyli bir qisminin iqtisadiyyatda işləməməsinə təsir edən amillərdən biri də xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində əmək haqqının olduqca aşağı səviyyədə olmasıdır.

Respublika ərazisində iş yerlərinin təminatı üzrə mövcud olan bu fərqlər onun regionlarında müxtəlif işsizlik səviyyəsinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Hazırda Respublikada iş qüvvəsinə olan tələbatı bir çox sosial-iqtisadi, milli, demoqrafik, siyasi və s. amillər təsir edir ki. bunların arasında yeni iqtisadiyyatın yaranması, istehsalın sahə və ərazi quruluşunun dəyişilməsi, yeni bazar sisteminin formalaşması ilə bağlı dəyişikliklər, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, formal və qeyri-formal sektorların inkişaf səviyyələri arasındakı nisbətliklərin dəyişilməsi və s. mühüm rola malikdir. Əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi xeyli dərəcədə də müasir maliyyəçətinlikləri və s. səbəblərlə əlaqədar olaraq, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi və onlardan nə dərəcədə düzgün və məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunmasından asılıdır. Bu səbəbdən bazar iqtisadiyyatı cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən, ilk növbədə qardaş Türkiyə dövlətinin təcrübəsindən bəhrələnməyə böyük ehtiyac vardır.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda istər məşğul əhalinin sayı, istərsə də beynəlxalq miqrasiya haqqında rəsmi statistik məlumatlar real vəziyyəti əks etdirmir. Bir sıra səbəblərdən, real olaraq, ölkəmizdə məşğulluq və beynəlxalq miqrasiya sahəsində ciddi gərginlik yaranmışdır. Qeyri-rəsmi məlumatlara görə iş tapmaq məqsədi ilə ölkəmizdən təkcə Rusiya Federasiyasına gedənlərin sayı 1,5 mln. nəfərdən çoxdur ki, bu da əmək, qabiliyyətli əhalinin (bir qayda olaraq ölkəni bu kateqoriyaya aid insanlar tərk edir) təxminən 1/3-ni təşkil edir.

Məşğul əhalinin sayıma dair qeyri-dəqiq məlumatlar həm dövlət, həm də qeyri-dövlət bölməsinə aiddir. Belə ki, dövlət bölməsində müəssisənin fəaliyyətinin

dayanması və ya məhsul istehsalının həcmnin kəskin azalması nəticəsində öz hesabına məzuniyyətə göndərilən və illər uzunluq istehsalata qayıtmayanlar (əsasən sənaye müəssisələrində) məşğullar sırasına aid edilsə, qeyri-dövlət bölməsində fəaliyyət göstərib-göstərməməsindən asılı olmayaraq hüquqi şəxs statuslu müəssisə yaradanlar və torpaq payı alanlar bu kateqoriyaya aid edilir.

Məşğul olan əhalinin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsünün dinamikasının təhlili qeyd edilənləri müəyyən mənada təsdiq edir. Təhlil göstərir ki, 2009-cu ildə sənayedə məşğul olanların sayı 469,1 min nəfər, kənd təsərrüfatında - 1144,4 min nəfər, tikintidə - 251,7 min nəfər təşkil etmişdisə, bu göstəricilər 2011-ci ildə, müvafiq olaraq, 208,0 min nəfərə, 1140,0 min nəfərə və 155,0 min nəfərə qədər azalmışdır. Başqa sözlə, 2009-2016-cı illər ərzində sənayedə məşğul olanların sayı 2,3 dəfə, tikintidə -1,6 dəfə azalmışdısa, kənd təsərrüfatı sahəsində, demək olar ki, dəyişməmişdir (azalma cəmi 0,4% təşkil etmişdir).

Son illər tamamilə qeyri-dövlət bölməsinə daxil olan (və ya bu bölmənin üstün olduğu) sahələrdə - ticarət və xidmətdə isə əks meyil müşahidə edilir. Belə ki, 2009-cu ildə ticarət və ictimai iaşədə, maddi-texniki təchizat və satışda, tədarükdə işləyənlərin sayı 366,6 mtn nəfər idisə, onların sayı 2001-ci ildə 659,5 min nəfər təşkil etmiş və ya 1,8 dəfə artmışdır.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı, əhaliyə məişət xidməti, səhiyyə, bədən tərbiyəsi və sosial təminat, təhsil, mədəniyyət, incəsənət, elm və elmi xidmət sahələrində də məşğul olanların sayının artması meyli müşahidə edilir.

Məşğul olan əhalinin sahə quruluşunun təhlili göstərir ki, son illər istehsal sahələrində, xüsusilə də sənayedə, məşğul olanların nəinki mütləq sayı, eləcə də xüsusi çəkisi ilbəil aşağı düşür - oğər 2009-cu ildə sənayedə məşğul olanların xüsusi çəkisi 12,7%, kənd təsərrüfatında - 30,9%, tikintidə - 6,8% təşkil edirdisə, bu göstəricilər 2010-cu ildə, müvafiq olaraq, 9,8%, 30,8%, 5,1%; 2011-ci ildə isə, müvafiq olaraq, 5,6%, 30,7% və 4,2% olmuşdur. Qeyri-istehsal sahələrində isə əks meyil müşahidə olunur - ticarətdə və ictimai iaşədə, maddi-texniki təchizat və satışda, tədarükdə işləyənlərin xüsusi çəkisi 2009-cu ildə 9,9%, 2010-cu ildə - 14,0%

və 2011-ci ildə 17,8% təşkil etmişdir. Təhsil, mədəniyyət və incəsənətdə, elm və elmi xidmət sahələrində çalışanların xüsusi çəkisi qeyd edilən illərdə, müvafiq olaraq, 10,6%, 11,3%, 11,5% təşkil etmişdir və s.

Aparılmış tədqiqatların nəticəsində aşağıdakı qənaətlərə gəlmək olar:

- ✓ rəsmi statistik göstəricilər ölkədəmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun real səviyyəsini əks etdirmir, bu həm dövlət, həm də qeyri-dövlət bölməsində məşğul olanların sayına eyni dərəcədə aiddir;
- ✓ son illər Azərbaycanda dövlət bölməsində məşğul olanların sayının mütəmadi olaraq azalması, qeyri-dövlət bölməsində isə - artması meyli müşahidə olunur;
- ✓ illər üzrə qeyri-dövlət bölməsində çalışanların həm ümumi sayının, həm də sahə quruluşunun dinamikasında qeyri-sabitlik vardır;
- ✓ 2009-2016-ci illər ərzində kiçik və orta biznes strukturlarında məşğul olanların ümumi sayının artmasına baxmayaraq məşğulluğun ümumi sayında onların xüsusi çəkisi çox aşağıdır;
- ✓ son illər istehsalla məşğul olan kiçik və orta biznes strukturlarında işləyənlərin sayının (bu sahədə qeyri-sabitliyin mövcud olduğu xarici və müştərək müəssisələr istisna olmaqla) və xüsusi çəkisinin mütəmadi olaraq azalması meyli müşahidə edilir;
- ✓ məşğul olmayan, işsiz əhalinin müvafiq dövlət orqanlarında qeydə alınmasının təşkilinin mövcud səviyyəsi qənaətbəxş deyildir;
- ✓ əhalinin həm ölkədəki, həm də beynəlxalq miqrasiyasının qeydə alınmasının mövcud vəziyyəti reallıqəks etdirmir;
- ✓ məşğulluğun dövlət tənzimlənməsinin mövcud vəziyyəti qənaətbəxş deyildir, bu sahədə dövlət siyasətinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmasına, dövlət səviyyəsində məşğulluğun yüksəldilməsinə yönəldilmiş real proqramların qəbul edilib həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycanda kiçik və orta biznesin inkişaf etdirilməsi vasitəsilə məşğulluğun səviyyəsinin xeyli artırılmasına real imkanlar vardır. Sadəcə bu imkanları reallaşdırmaq lazımdır.

2.3 Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşunun əhəlinin məşğulluq və işsizlik səviyyəsinə təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilmiş iqtisadi islahatların strateji tərəflərindən biri iqtisadiyyatın quruluşunun milli maraqlara, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə və ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə üstünlüklərinə uyğun olaraq yenidən qurulmasından ibarətdir. İqtisadiyyatın quruluşçu yenidən qurulması isə böyük həcmdə yeni kapital qoyuluşları tələb edir ki, bunu da Azərbaycanın malik olduğu indiki çətinlikləri, xüsusilə investisiya qıtlığı şəraitində təkcə daxili imkanlar hesabını həyata keçirmək mümkün deyildir. Bu səbəbdən də Azərbaycan dövləti bu prosesə daxili ehtiyatlarla yanaşı, xarici kapitalın da cəlb olunması yolunu tutmuşdur. Bu, həm də onunla bağlıdır ki, hazırda kapitalın beynəlxalq hərəkəti, beynəlxalq ticarətlə yanaşı, ölkələr arasındakı iqtisadi əlaqələrin daha da genişlənməsinə və dərinləşməsinə səbəb olur ki, bu da bütünlükdə dünyada və ayrı-ayrı ölkələrdə mövcud olan iqtisadi potensialdan daha səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradır.

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti bir sıra amillərlə şərtlənir. Bunlara ayrı-ayrı ölkələrdə mənfəət normasının müxtəlif olması: ölkədə kapital "artıqlığının" mövcud olması; yerli bazarların inhisara alınması və rəqabət mübarizəsinin kəskinliyi; ölkədə normal ictimai-siyasi şəraitin mövcud olması; kapital idxal edən ölkənin yerli xammal bazarının mövcud olması və iş qüvvəsinin ucuz olması imkanları; kapitalın cəlb edilməsi üçün əlverişli iqtisadi və siyasi mühitin mövcudluğu və s., daxildir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, xarici investorlar bu və ya digər ölkəyə investisiya qoymaq istəyərkən öz strateji maraqlarından çıxış edərək, ilk növbədə, həmin ölkədə investisiya mühitinin əlverişli olub-olmaması ilə maraqlanırlar. İnvestisiya mühiti dedikdə isə, hər şeydən əvvəl, ölkədə mövcud olan siyasi və makroiqtisadi sabitlik nəzərdə tutulur. Məhz bu amillər investora öz fəaliyyətini uzunmüddətli dövr üçün planlaşdırmağa

imkan verir. İnvestisiya mühiti amillərindən biri də investora mənfəətin və kapitalının cəlb edilməyəcəyi haqqında iqtisadi təminat verilməsidir. Bu təminat əsasən ondan ibarət olur ki, milliləşdirmə, təbii fəlakət, pulun köçürülə bilməməsi və digər fəvqəladə hallarda dövlət və hökumət öz maliyyə mənbələri hesabına xarici investora investisiya olunmuş kapitalının ya hamısını, yaxud da müəyyən hissəsini qaytarmağa zəmanət verir. Dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq demək olar ki, xarici investora dövlət təminatı investisiya fəaliyyəti həyata keçirdiyi ölkə ilə yanaşı, investorun aid olduğu ölkə tərəfindən də verilə bilər[8; 17]

İnvestisiya mühitinə ölkədə bazar infrastrukturunun inkişafı, ixtisaslı və ucuz iş qüvvəsinin olması amilləri də daxildir.

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsindən aydın olur ki, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə xarici kapitalın cəlb edilməsinə yalnız iqtisadiyyat gələcək inkişafını təmin etmək, mütərəqqi idarəetmə təcrübəsinə yiyələnmək və müasir texnika və texnologiyam gətirmək vasitəsi kimi deyil, habelə həmin milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasını sürətləndirən bir amil kimi də baxmaq lazımdır. Belə ki, hazırda keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin əksəriyyətində böyük potensialın olmasına baxmayaraq, həmin potensialda lazımi səviyyədə səmərəli istifadə olunmur. Bunun başlıca səbəbləri aşağıdakılardan ibarətdir:

-sosialist təsərrüfat sisteminin dağılması ilə əlaqədar olaraq bu ölkələr arasında əvvəllər mövcud olmuş iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən ihteşal kooperasiya əlaqələrinin birdən birə pozulması və yeni iqtisadi münasibətlərin qurulmasında bir sıra problemlərin mövcud olması: bu ölkələrin əksəriyyətində makroiqtisadi sabitliyin, bəzilərində isə siyasi sabitliyin olmaması; maliyyə ehtiyatlarının çatışmaması və s.[8; 88]

Məlum olduğu kimi, bir qayda olaraq, keçid iqtisadiyyatlı və zəif inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə vəsaitinə daha böyük ehtiyac olur. Belə vəsaitlərin əldə edilməsində beynəlxalq maliyyə - kredit institutlarının böyük rolu vardır. Ancaq bu institutlar hər hansı bir ölkəyə kredit verməzdən əvvəl həmin ölkəyə öz

şərtlərini qəbul etdirirlər. Bu şərtlər, adətən, aşağıdakılardan ibarət olur: ölkədə siyasi və makroiqtisadi sabitliyə nail olunması; inflyasiya səviyyəsinin tənzimlənməsi; bazar münasibətlərinə keçid məqsədilə iqtisadi islahatların aparılması, qiymətlərin liberallaşdırılması xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi ölkənin iqtisadi inkişaf proqramlarının beynəlxalq maliyyə quruluşları ilə birgə işlənilib hazırlanması və s.[8; 18-19]

Aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, qeyd etdiyimiz mənfi cəhətlər, əsasən, xarici kapital cəlb edən ölkənin maraqları ilə bu ölkəyə kapital qoyan xarici investorların maraqlarının düzgün əlaqələndirilməməsi nəticəsində yaranır. Belə ki, xarici kapital cəlb edən ölkə bu kapitalın köməyi ilə mövcud iqtisadi potensialından daha tam və səmərəli istifadə etməklə özünün sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək marağında olduğu halda, xarici investorlar kapital qoyduqları ölkədə mövcud iqtisadi potensial hesabına öz fəaliyyətlərini genişləndirməklə yüksək mənfəət əldə etməyə çalışırlar. Ancaq dünya təcrübəsi göstərir ki, xarici kapitalın milli iqtisadiyyata cəlb edilməsində düzgün strategiyadan və məqsədyönlü taktikadan istifadə olunarsa, başqa sözlə desək, xarici investisiyaların milli iqtisadiyyata cəlb edilməsini stimullaşdıran və eyni zamanda ölkənin mənfəətlərinə tam cavab verə bilən investisiya siyasəti həyata keçirilsə, narahatçılığa əsas qalmır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında xarici kapitalın cəlb olunması və onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün zəruri hüquqi, iqtisadi və təşkilati baza yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında xarici kapitalın cəlb olunması və onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün hüquqi bazasını Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, "Xarici investisiyaların qorunması haqqında", "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında", "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" və s. digər qanunvericilik aktları və iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr təşkil edir.

Hazırda Dünya Bankı qrupu Azərbaycanda həyala keçirilən müxtəlif layihələrin maliyyələşdirilməsində yaxından iştirak edir. Belə layihələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

-“Böyük Bakının su təchizatı“ layihəsi —bu layihənin smeta dəyəri 94 milyon ABŞ dolları təşkil edir. Bunun 61 milyon dollarım Dünya Bankı qrupu, 23 milyon dollarımı AYİB, 10 milyon dollarım isə Azərbaycan hökuməti maliyyələşdirir. Layihənin məqsədi Bakının su təchizatını yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir.

-“Neft sektoruna texniki yardım“ layihəsi BİA tərəfindən təqdim olunan kreditin məbləği 19.7 milyon ABŞ dolları təşkil edir:

-“Qaz sisteminin reabilitasiyası” layihəsi BİA tərəfindən təqdim olunan kreditin məbləği 19.3 milyon ABŞ dolları təşkil edir;

-“Kənd təsərrüfatının özəlləşdirilməsinə texniki yardım" layihəsinə BİA- fitı təqdim etdiyi kreditin məbləği 14 milyon ABŞ dolları təşkil edir. Layihəyə əsasən, Bərdə, Lənkəran, Salyan, Ucar və Xaçmaz rayonlarında mövcud olmuş kolxoz və sovxozların yerində beş nümunəvi sınaq fermer təsərrüfatları yaradılmışdır, BİA-dan başqa, layihənin reallaşdırılmasıüçün Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı İnkişaf Fondu 9,2 milyon ABŞ dolları, Azərbaycan hökuməti 4,82 milyon ABŞ dolları vəsait ayırmışdır [8; 25-26]

Qeyd edilən maliyyə qramları ilə yanaşı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankın Türkiyənin Eksimbankından, Yaponiyanın Eksimbankından, İslam İnkişaf Bankından və digər maliyyə qurumlarından da kreditlər alınmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözü gedən kreditlər hökumət zəmanəti əsasında təqdim edilmişdir. Bunun da əsas səbəbi kredit alan təşkilatların maliyyə vəziyyətlərinin qənaətbəxş olmamasıdır. Gələcəkdə bu təşkilatların aldığı kreditlər üzrə maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycan hökuməti kreditor təşkilat qarşısında maliyyə öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşıyır. Buna görə də alınmış kreditlərin layihələr üzrə məqsədyönlü istifadə olunmasına operativ nəzarəti təşkil etməlidir [8: 26].

Aparılan tədqiqatların nəticələrindən aydın olur ki, Azərbaycanda xarici kapitalın yaratdığı potensial imkanlardan hələdə kifayət qədər tam və səmərəli istifadə olunmur və bu sahədə bir çox problemlər və xoşagəlməz meyllər vardır. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar; ölkənin böyük miqdarda xarici borclarının vuranması; istehsal sahəsinə qoyulan investisiyaların mütləq əksəriyyətinin neft sektoruna qoyulması nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının birtərəfli inkişaf meyli ("Holland xəstəliyi" sindromu); tam xarici investisiyala və müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin əsasən tez gəlir gətirən xammalyönümlü və xidmət sahələrinə istiqamətləndirilməsi; ölkənin emal sənayesi sahəsinə xarici investisiya qoyuluşunun həddən artıq az olması; ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların hamısının Abşeron İqtisadi rayonu ərazisində cəmlənməsi və digər regionlara xarici investisiya qoyuluşunun yox dərəcəsində olması; beynəlxalq maliyyə qurumlarından alınmış kreditlər və onların verdikləri tövsiyələrin ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində böyük rol oynasa da, real sektorda istehsalın səviyyəsinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi və əhəlinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi kimi sosial-iqtisadi problemlərin həlli sahəsində hiss olunacaq dəyişikliklərə gətirməməsi və s. [8: 27-28]. Qeyd edilən bu problemlərin və mənfi meyllərin yaranma səbəbləri, əsasən, aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

- ölkədə siyasi və makroiqtisadi sabitliyin tam təmin edilməməsi;
- istehsal müəssisələrinin texniki və texnoloji səviyyəsinin dünya standartlarından xeyli aşağı səviyyədə olması: istehsalın, tələbatın və xarici iqtisadi əlaqələrin keçmiş SSRİ dövlətlərində onilliklər boyu təşəkkül tapmış quruluşları arasında yaranmış uyğunsuzluqların ətalət üzrə davam etməsi;
- ölkədə aparılan iqtisadi islahatların systemsiz, və yarımçıq xarakter daşması nəticəsində bazar infrastrukturunun zəif inkişafı;
- beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın mütərəqqi formalarının yaratdığı imkanlardan zəif istifadə olunması;
- ölkədə xarici investisiyaların cəlb olunması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi

üzrə aparılan işin vahid orqan tərəfindən əlaqələndirilməməsi və bu sahədə iqtisadi və hüquqi bazanın lazımi səviyyədə qurulmaması;

- xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin yeni təsərrüfatçılıq şəraitinin tələblərinə tam cavab verən mükəmməl təşkilati-idarəetmə sisteminin yaradılmaması;
- bürokratik maneələr və s[8; 28].

Ölkədə aparılan xarici investisiya siyasətinin aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə» təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- ✓ təbii ehtiyatların, o cümlədən karbohidrogen ehtiyatlarının investorların iştirakı ilə istismarını tənzimləyən vahid hüquqi normativ baza, mükəmməl təşkilati-idarəetmə mexanizminin yaradılması;
- ✓ xarici investisiyaların aşağıdakı məqsədlərə cəlb olunmasının stimullaşdırılması;
- ✓ mütərəqqi texnika və texnologiya əsasında, ixrac yönümi və idxaləvəzləyən məhsul istehsal edən mövcud müəssisələrinin modernləşdirilməsi və yenilərinin yaradılması;
- ✓ ixrac olunan xammalın və aralıq məhsulların emal dərinliyinin artırılmasına imkan verən emal müəssisələrinin modernləşdirilməsi və yenilərinin yaradılması;
- ✓ infrastruktur sahələrinin dünya standartları əsasında modernləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi;
- ✓ ölkədə investisiya mühitinin əlverişliliyinin artırılması;
- ✓ xarici investorlarla yerli sahibkarlar arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq yaradılması üçün əlverişli şəraitin təmin olunması;
- ✓ ayrı-ayrı regionlar və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla, ölkənin investisiya xəritəsinin hazırlanması, o cümlədən, xarici investisiyanın stimullaşdırılması. qadağan olunan və az səmərəli hesab olunan sahələrin müəyyənləşdirilməsi və otın əsasında hazırlanan layihələrin həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər görülməsi;

- ✓ birgə sahibkarlığın, o cümlədən beynəlxalq istehsal kooperasiyasının inkişafının stimullaşdırılması;
- ✓ xarici borca nəzarət sistemin gücləndirilməsi;
- ✓ neft və neft məhsullarının ixracından əldə olunan valyutanın iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına yönəldilməsi;
- ✓ beynəlxalq maliyyə qurumlarından alınmış kreditlərin layihələr üzrə məqsədyönlü istifadə olunmasına operativ nəzarətin gücləndirilməsi;
- ✓ ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların portfel investisiyalar formasında da cəlb edilmişini canlandırmaq üçün zəruri tədbirlərin görülməsi;
- ✓ ölkənin ixrac potensialının inkişafını və ondan tam səmərəli istifadə olunması məqsədini əsas tutaraq, xarici investisiyaların cəlbinə "selektiv yanaşma" prinsipinin tətbiq edilməsi;
- ✓ ölkənin müvafiq bölgələrində azad iqtisadi zonalar yaradılması istiqamətində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- ✓ bürokratik maneələrin aradan qaldırılması vəs. [8;28-211]

Beləliklə, yuxarıda göstərilən təklilərin həyata keçirilməsi Azərbaycanda iqtisadiyyatın struktur yenidənqurmasının sürətləndirilməsi və davamlı iqtisadi artımın təmin olunması baxımından xarici kapitalın yaratdığı imkanlardan daha səmərəli istifadə olunması üçün şərait yaradır.

III FƏSİL. Müasir şəraitdə işsizlik problemlərinin həllinin təkmilləşdirilməsi istiqlalçılıqları

3.1. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun və sosial qeyri-bərabərliyin azaldılmasının hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi

Bazar münasibətləri şəraitində davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması cəmiyyətin sosial tələbatlarının ödənilməsində həlledici rola malikdir. Sosial tələbatların ödənilməsi isə öz növbəsində əhalinin məşğulluğuna və gəlirlərinin artmasına, dolayısı ilə fərdin və onun ailəsinin gələcək sosial tələbatlarının ödəməsinə imkan yaradır. Təcrübə göstərir ki, məşğulluğun təmin edilməsi cəmiyyətin sosial ehtiyaclarının ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Çünki, hər bir fərdin məşğulluğu onun gəlirlərinin və yaşama qabiliyyətinin reallaşdırılmasının başlıca şərti kimi çıxış edir. Bu baxımdan məşğulluq siyasəti hər bir əmək qabiliyyətli vətəndaşın gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsini özündə əks etdirir. Tədqiqatın elmi-nəzəri nəticələrinə əsaslanaraq demək olar ki, məşğulluq sosial səciyyə daşımaqla insanların ehtiyatlarının sərf etdikləri əməyin müqabilində əldə etdikləri yalnız gəlirlə ödənilməsini özündə əks etdirir. Məşğulluğun təmin edilməsi səviyyəsi hər bir fərdin gəlirlərini təmin etməklə yanaşı, eyni zamanda iqtisadi inkişafın xarakterini özündə əks etdirir. Problem kompleks yanaşmanı özündə əks etdirməklə səmərəli əmək fəaliyyətindən, peşə və iş yeri seçmək azadlığından, əməyin ödənilməsi səviyyəsindən, işçilərin ixtisas dərəcəsindən, yeni iş yerlərinin açılması imkanından, istehsal proseslərinə mütərəqqi texnologiyanın tətbiqindən, dövlətin sosial siyasətinin prioritetlərindən, iqtisadiyyatda həyata keçirilən struktur dəyişikliklərindən, sosial inkişafın səviyyəsindən və s. bilavasitə asılıdır. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif sosial-iqtisadi sistemlərdə məşğulluğun əsasını təşkil edən sahələrdə də uyğun dəyişiklik baş verir. Bu baxımdan, yanaşdıqda əvvəlki istehsal münasibətləri ilə müqayisədə istər məşğulluq, istərsə də onun əsasını təşkil edən əməyin xarakteri bazar iqtisadiyyatı şəraitində fundamental fərqlərə, köklü

dəyişikliklərə məruz qalır. Belə ki, məşğulluq vəmək fəaliyyəti bazarda dəyər yaratması baxımından səmərəli xarakter daşıyır. Bu sistem üçün rəqabət, gəlir əldə etmək imkanları əsas təşkil etdiyindən bazar şəraitində ictimai faydalı əməklə bağlı fəaliyyət növləri genişlənir, qeyri-istehsal sferası isə tədricən məhdudlaşır. Ümummilli Lideri Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin iqtisadi siyasətində məşğulluq və onun səmərəliliyinin artırılması prioritet istiqamət təşkil edir. Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamları ilə təsdiq edilən bir sıra proqramların həyata keçirilməsi prosesində məşğulluğun təmin edilməsi ilə bağlı böyük işlər görülmüşdür. Təcrübə göstərir ki, əhəlinin məşğulluğunun təmin olunmasında eləcə də, məşğulluğun siyasətinin həyata keçirilməsində, təhsil və sağlamlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələ kimi qoyulur.

Təsədüfə deyil ki, son illərdə Azərbaycanda məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət edən “Peşə hazırlığı sisteminin yenidən qurulması”, “Peşəyönümü, peşə hazırlığı və yenidən hazırlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi”, “Qadınlar arasında işsizliyin azaldılması məqsədilə təlim kurslarının təşkili”, “Fərmerlərin idarəetmə və texniki biliklərinin artırılması”, “Ətraf mühit üzrə təhsil proqramlarının hazırlanması və əhəlinin maarifləndirilməsi”, “Turizm üzrə mütəxəssislərin hazırlanması və ixtisaslarının artırılması” və s. kimi tədbirlər həyata keçirilir. Digər tərəfdən “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər)” “2008-2015-ci illərdə Yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”, “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının davamlı inkişafı Dövlət Proqramı” barədə Respublika Prezidentinin fərman və sərəncamlarında peşələr üzrə kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsinə, texniki - peşə təhsili müəssisələri ilə işəgötürənlər arasında əlaqələrin daha da yaxşılaşdırılmasına və müasir tələblərə cavab verməsinə ciddi ehtiyac olduğu göstərilmişdir.

Hazırda Azərbaycanda məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətində: məşğulluq siyasətinin prioritet istiqamətləri, makroiqtisadi siyasət və sahibkarlığın inkişafı, məşğulluq sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi; institusional

inkişaf; əmək bazarının təkmilləşdirilməsi; təhsil siyasəti və əmək bazan; regional əmək bazarının inkişafı; iş axtaran və işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi; sosial cəhətdən həssas olan əhali qruplarının inkişafı (gənclərin vəyeniyyətələrin məşğulluğuna kömək; qaçqınların və məcburi köçkünlərin məşğulluğunun gücləndirilməsi; əllilərə kömək; cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş şəxslərin məşğulluğuna kömək); məşğulluq siyasəti və sosial tərəfdaşlıq prinsipləri kimi mühüm məsələləri əhatə edən köklü məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Həyata keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlərin nəticəsi olaraq ölkədə 2003-2009-cu illər ərzində 750 min yeni iş yeri yaradılmışdır. Bu məşğulluğun təmin olunmasında, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasında müsbət rol oynamışdır.

Lakin buna baxmayaraq səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətində aşağıdakı istiqamətlərdə işlərin aparılmasına və ya sürətləndirilməsinə ehtiyac vardır:

- makrosəviyyədə məşğulluq siyasətinin təkmilləşdirilməsi. burada mülkiyyətin müxtəlif formaları əsasında çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşması ilə əmək ehtiyatlarının iqtisadiyyatın bölmələri üzrə yenidən bölüşdürülməsinə nail olmaq;
- büdcə vəsaitinin və xüsusi kapitalın, əhalinin pul yığımlarının cəlb edilməsi yolu ilə iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasıüzrə iri miqyaslı dövlət proqramının həyata keçirilməsi vəəmək ehtiyatlarının sahələr üzrə yenidən bölüşdürülməsinə nail olunması;
- maddi istehsalda, xüsusən kənd təsərrüfatında məşğul olanların xüsusi çəkisinin tədricən azaldılması;
- xidmət sahələrində məşğul olanların xüsusi çəkisinin artırılması;
- dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi yolu ilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına əlverişli şərait yaradılması və bu sferada məşğulluğun genişləndirilməsi;
- işsizlik səviyyəsinin optimal normadan yuxarı qalxmasına yol verməmək üçün xüsusi sosial institutların əmək birjası, məşğulluq xidməti və s. köməyi ilə iqtisadi və hüquqi vasitələrləəmək bazarının, iş qüvvəsi tələbi

və təklifinin tanzimlənməsi. Burada artıq iş qüvvəsinin azad olunması, əmək bazarında rəqabət mühitinin yaradılması, fəal iş axtaranların yenidən öyrədilməsi və operativ işə düzəldilməsi sisteminin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

- qaçqınların və məcburi köçkünlərin məşğulluqun təmin olunması. Çünki, uzun müddət işsiz vəziyyətində olan adam öz peşə verdişini və işləmək adətini, əməyə marağını itirir.

3.2. Əhəlinin məşğulluq və işsizlik probleminin həlli dünya təcrübəsində

Məhz kiçik və orta biznesə malik xüsusiyyətlərinə görə ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında onlar müstəsna rol oynayır. Məsələn, ABŞ-da kiçik müəssisələr ümumi daxili məhsulun 40%-ni, fərdi bölmədə istehsal olunan ümumi məhsulun yansını istehsal edirlər.

Almaniyada fəaliyyət göstərən bütün 2 milyona yaxın müəssisələrin 95%-ni kiçik və orta firmalar təşkil edir. Bütün işçi qüvvəsinin 65%-i, milli gəlirin 57%-i, illik kapital qoyuluşlarının 41%-i bu firmaların payına düşür.

Kiçik və orta sənaye müəssisələrinin Beynəlxalq Federasiyanın hesablamalarına görə məşğul olanların ümumi sayı 30 milyon olan 18 ölkədə, kapital qoyuluşlarının, orta hesabla, 30%-i kiçik və orta müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir. Bununla yanaşı MFCİGŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya kimi ölkələrdə yeni iş yerlərinin 2/3-si kiçik biznes tərəfindən yaradılır [31, səh. 11].

Ümumi daxili məhsulda kiçik və orta biznesin payı Böyük Britaniyada 50-54%; İtaliyada 57-60%; Fransada 55-62%; Avropa Birliyi ölkələrində orta hesabla 63-67%; Yaponiyada 52-55%, Rusiyada 10-11% təşkil edir [108, səh. 11].

Sosializm birliyi süquta uğradıqdan sonra bazar iqtisadiyyatı yolu keçmiş Polşada kiçik və orta biznes sürətlə inkişaf edir. Belə ki, Polşada 2 milyondan çox kiçik və orta müəssisə fəaliyyət göstərir və ümumi daxili məhsulun təqribən 50%-i, dövlət büdcəsinə daxil olmaların yarısından çoxu onların payına düşür [103, səh. 91].

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında kiçik və orta müəssisələr müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, Almaniyada kiçik və orta müəssisələr bir-birindən fərqləndirilmir və "Mittelstand" adı ilə bu müəssisələrə "orta təbəqə" kimi baxılır; ABŞ və İngiltərədə "kiçik biznes" və "kiçik firma"; Fransada "sənətkarlıq", Afrikada "kiçik istehsalat", MDB ölkələrində və Azərbaycanda "kiçik və orta müəssisə", "kiçik və orta biznes", "kiçik və orta sahibkarlıq" və s. adlandırılır.

Ümumiyyətlə, kiçik və orta müəssisələrə həsr olunmuş iqtisadi ədəbiyyatlarla tanışlıq göstərir ki, onlara ayn-ayn ölkələrdə müxtəlif cür yanaşırlar. Dünya bankı ekspertlərinin təyinə görə inkişaf etmiş ölkələrdə yalnız kiçik müəssisələrin 50-yə yaxın tərfi mövcuddur. Məsələn, ABŞ-da kiçik biznes haqqında qəbul olunmuş qanunun 3-cü maddəsində göstərilir ki, "Əmlak və idarəetmədə müstəqil olan, öz fəaliyyət dairəsində hökmranlıq etməyən müəssisələr kiçik biznes müəssisələrinə aid edilir" [172, səh. 27].

Almaniyada kiçik və orta müəssisələrin tərfi belədir; "maliyyələşdirilməsi kapital bazarından olmayan, istehsalatda bilavasitə iştirak edərək, sahibkarlıq riskini öz üzərinə götürüb, hüquqi şəxslər tərəfindən sərbəst idarə edilən, sənətkarlıq istehsalatında, sənayedə, ticarətdə, mehmanxana təsərrüfatında fəaliyyət göstərən sahibkarlıq vahididir" [15, 79].

Fransada kiçik və orta müəssisələrin Ümumi Konfederasiyasının nizamnaməsində yazılmışdır; "Başçısı onun sahibkan olmaqla, ona şəxsən rəhbərlik edərək, maliyyə işləri etə daxil olmaqla, müəssisənin fəaliyyəti barədə məsuliyyət daşımaq şərtlə yaradılan müəssisələr kiçik və orta müəssisələr adlanır" [18, 42].

Fikrimizcə, qeyd edilən Aktlarda kiçik və orta müəssisələrə verilən təriflərin bir-birindən fərqlənməsinə baxmayaraq ümumiyyətlə onlar qənaətbəxş hesab edilə bilərlər. Çünki, kiçik və orta müəssisələrin mahiyyətini müəyyənləşdirən xüsusiyyətlər bu təriflərdə eks etdirilirlər. Eyni zamanda kiçik biznesə verilən tərif aydın olur ki, kiçik biznes kiçik müəssisələr toplusundan ibarətdir və kiçik bizneslə ayrı-ayrı hüquqi şəxslər məşğul olurlar.

Müxtəlif ölkələrdə "kiçiklər" və "ortalar" qrupuna aid edilən müəssisələrin müxtəlif təsnifləşdirmə meyarlarından istifadə edilir. Ancaq belə təsnifləşdirmə zamanın çox istifadə olunan kriteriyalar aşağıdakılardır: müəssisədə işləyən işçilərin orta sayı; il ərzində müəssisənin dövryyəsinin həcmi; aktivlərin miqdarı. Demək olar ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin hamısında müəssisələr kiçik və orta sahibkarlığın subyektlərinə aid edilərkən əsas kriteriya kimi işləyənlərin sayını götürürlər. Belə ki, Avropa Birliyində 1995-ci ilin yanvar ayının 1-dən kiçik müəssisələrə aşağıdakılar aid edilir:

- işçilərin sayı 50 nəfərə qədər olan;
- illik dövryyəsi 4 mln. EKY-dən az olan;
- balansın məbləği 2 mln. EKY-dən az olan;

Avropa Birliyində orta müəssisələrə öz fəaliyyətində aşağıdakı göstəriciləri aşmayan müəssisələr aid edilir:

- məşğul olan işçilərin sayı 50-dən 250 nəfərə qədər,
- illik dövryyəsi 16 mln. EKY-dən az olan;
- balansın məbləği 8 mln. EKY-dən az olan.

Avropa Birliyi səviyyəsində sahibkarlıq subyektlərinə yardım tədbirləri müəyyən edilərkən başqa göstəricilər də tətbiq edilə bilər və Avropa Birliyinə daxil olan ölkələr də, müəssisələri kiçik və orta müəssisələrə aid edərkən, öz göstəricilərini tətbiq edə bilərlər. Avropa Birliyi Komissiyasının təklifinə görə firmanın kiçik müəssisəyə aid edilməsi üçün aşağıdakı kriteriyalar məqsəduyğundur: məşğul olan işçilərin sayı 100 nəfərdən çox olmamalıdır; özünəməxsus əsas fondların dəyəri 75 mb. EKY-dən az olmalı və bu zaman nizamnamə kapitalında iri kompaniyaların payı 1/3-dən çox olmamalıdır. Avropa Birliyi Komissiyası işçilərin sayı 9 nəfərə qədər olan müəssisələri (əsas etibarilə fərdi, ailə müəssisələri və fermer təsərrüfatları) mikromüəssisələrə, işçilərin sayı 10-99 nəfər olan müəssisələri kiçik müəssisələrə aid edir.

İqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş ölkələrin daxil olduğu Beynəlxalq İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı işçilərinin sayı 19 nəfərə qədər olan

müəssisələri "olduqca kiçik". 99 nəfərə qədər olan müəssisələri - "kiçik", 100 nəfərdən 499 nəfərə qədər olanları - "orta" və 500 nəfərdən çox olanları - "iri" müəssisə kimi müəyyən edir

Yuxanda qeyd edildiyi kimi, ayn-ayn inkişaf etmiş ölkələrdə müəssisələrin ölçüləri müəyyən edilərkən Avropa Birliyində tətbiq edilən kriteriyafardan fərqli kriteriyalar müəyyən edilə bilər. Məsələn, Böyük Britaniyada müəssisələr kiçik müəssisələrə aid edilərkən işçilərin sayı və dövriyyənin həcmi əsas götürülür və bu zaman iqtisadiyyatın sahələri Üzrə fərqli göstəricilərdən istifadə edilir. Böyük Britaniyada işçilərin sayı 1-24 nəfər olan müəssisələr "xırda", 24-99 nəfər işçisi olan müəssisələr "kiçik" hesab edilir. Bu zaman emal sənayesində 200 nəfərə qədər işçisi olan müəssisə "kiçik" hesab edildiyi halda, pərakəndə ticarətdə dövriyyəsi 400 min funt sterlinqdən az olan müəssisələr bu kateqoriyaya aid edilir. Kompaniyalar haqqında Böyük Britaniya qanunlarına görə kiçik müəssisə aşağıdakı kriteriyalardan ikisinə cavab verməlidir:

- dövriyyənin həcmi 2,3 mln. EKY-dən çox olmamalıdır;
- aktivlərin miqdarı 1,5 mln EKY-dən çox olmamalıdır;
- işçilərin orta sayı 50 nəfərə qədər olmalıdır.

Bunlardan başqa, daha konkret sahə göstəricilərindən də istifadə edilir: işçilərin sayı, dövriyyənin həcmi, yükdaşımalarda isə avtomobillərin sayı.

Fransada işçilərin sayı 500 nəfərə qədər olan müəssisələr kiçik və orta müəssisələrə aid edilir. Bununla yanaşı, bu müəssisələr ən kiçik, kiçik və orta müəssisələr kimi təsnifləşdirilir. Ən kiçik müəssisələr kустar istehsaləhatə edir və orada işçilərin sayı 10 nəfərə qədər olur. İşçilərin sayı 10-100 nəfər olan müəssisələr kiçik: 100-500 nəfər olanlar isə orta müəssisələr hesab edilir [33, səh. 20-25].

İtaliyada işləyənlərin sayı 1-19 olan müəssisələr "xırda", 20-99 nəfər işləyən müəssisələr - "kiçik", 100-499 nəfər işləyən müəssisələr - "orta" hesab edilir.

Almaniyada İhtiyadə işçilərin sayı 1-dən 50 nəfərə, satışın həcmi 2 markaya qədər olan müəssisələr "kiçik", 50-dən 500 nəfərə, satışın həcmi 2-25 mln. markaya qədər olan müəssisələr - "orta" müəssisələrə aid edilir.

İsveçdə kiçik və orta müəssisələrə 200 nəfərə qədər işçisi olanlar aid edilir. Eyni zamanda kiçik və orta müəssisələrin təsnifləşdirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilərdən də istifadə edirlər:

- inkişaf mərhələləri (başlanğıc, toparlanma, artım);
- sahə mənsubiyyəti;
- fəaliyyətin coğrafi əhatəliyi (yerli, regional, ümummilli miqyas);
- sahibkarların və idarə edənlərin spesifik xüsusiyyətləri (məsələn, qadın - sahibkarlar, xaricilər və s.);
- müəssisələr üçün xarakterik olan tipik problemlər (məsələn, onların maliyyələşdirilməsi, keyfiyyətin idarə edilməsi və s.).

Yaponiyada kiçik və orta müəssisələr haqqında qanuna müvafiq olaraq kiçik və orta müəssisələrə aşağıdakı göstəricilərə malik olanlar aid edilir:

- hasiledici, emaledici sənaye sahələrində və tikintidə;
- nizamnamə kapitalı 1000 mln.qədər;
- işçilərin sayı 300 nəfərə qədər olanlar;
- topdansatış ticarətdə;
- nizamnamə kapitalı 30 mln. iyenə qədər;
- işçilərin sayı 100 nəfərə qədər olanlar;
- pərakəndə satış və xidmət sahələrində;
- nizamnamə kapitalı 30 mln. iyenə qədər;
- işçilərin sayı 50 nəfərə qədər olanlar.

Bunlardan başqa kiçikmiqyaslı müəssisələr anlayışından da istifadə edilir ki, buraya da işçilərinin sayı 20 nəfərə qədər olanlar (ticarət və xidmət sahələrində - 5 səfərə qədər) aid edilir.

ABŞ-da 1953-cü ildə qəbul edilmiş kiçik biznes haqqında Federal qanuna görə bir və ya bir qoça sahibi olan, işçilərinin sayı 50 nəfərdən, aktivlərinin miqdarı 5 mln. dollardan və illik mənfəəti 2 mln. dollardan çox olmayan firma kiçik firma hesab edilir. İşə götürülmüş işçilərin saymdan asılı olaraq ABŞ-da kiçik biznes üzrə Administrasiyanın qəbul etdiyi kriteriyalara uyğun olaraq, kiçik və orta müəssisələr

5 kateqoriyaya bölünür, ən kiçikləri (1-24 işçisi olan); kiçikləri (25-99 işçisi olan); aralıq (100-499 işçisi olan); iri (500-999 işçisi olan); ən iriləri (1000 və daha çox işçisi olan). Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələri kiçik müəssisə kateqoriyasına aid edərkən istifadə olunan normativlər müəssisənin aid olduğu sahədən və fəaliyyət növündən asılı olaraq diferensiallaşdırılır. Həmçinin bir sahədə normativ göstərici kimi işləyənlərin sayı götürüldüyü halda (hasiledici və emaledici sənaye sahələrində), digər sahələrdə - dövriyyənin həcmi (tikintidə, topdan və pərakəndə satışda, xidmət sahələrində) götürülür.

ABŞ-m kiçik biznes üzrə Administrasiyası bir sahə üçün standart sənaye təsnifatına, istehsalın xüsusiyyətlərinə və digər mühüm amillərə uyğun olaraq kriteriyaların aşağıdakı say ölçülərini müəyyən edir;

- sənayedə - işçilərinin sayı 500 nəfərə qədər. Sənayenin müxtəlif sahələrində 100 nəfərə qədər to 750 nəfərə qədər;
- tikintidə - dövriyyənin illik həcmi 7 mln. dollardan 17 mln. dollara qədər (fəaliyyət növündən asılı olaraq);
- kənd təsərrüfatında - dövriyyənin həcmi 3,5 mln. dollara qədər (bəzi sahələrdə - 0,5 mln. dollara qədər);
- faydalı qazıntıların hasilatında - işçilərin sayı 500 nəfərə qədər;
- nəqliyyatda - işçilərin sayı 500 nəfərə qədər (bəzi sahələrdə 1500 nəfərə qədər) və ya dövriyyənin həcmi 3,5 mln. dollara qədər (bəzi sahələrdə 12,5 mln. dollara qədər);
- topdan satışda - işçilərin sayı 100 nəfərə qədər;
- pərakəndə satışda - dövriyyənin həcmi 3,5 mln. dollara qədər (bəzi hallarda - işçilərin sayı 100 nəfərə qədər);
- xidmət sahələrində - dövriyyənin həcmi 3,5 mln. dollara qədər (bəzi sahələrdə - 13,5 mln. dollara qədər);

ABŞ-da müstəqil sahibkarlar tərəfindən idarə olunan və satış bazarlarında üstün mövqeyə malik olmayanlar kiçik müəssisə hesab edilir [15, səh, 11].

Göründüyü kimi, ABŞ-da göstəricilərin çevik sistemindən istifadə olunur ki, bu da kiçik biznesə dövlət yardımının diferensiallaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Türkiyədə 1-49 nəfərə qədər işçisi olan müəssisələr kiçik, 50-199 nəfərə qədər işçisi olan müəssisələr orta, 200-dən çox işçisi olan müəssisələr isə iri müəssisələr hesab edilir.

"Rusiya Federasiyasında" RF qanununa (1995-ci il) uyğun olaraq kiçik müəssisələrdə məşğul olanların son həddi aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- sənaye, tikinti və nəqliyyatda - 100 nəfər;
- elm və elmi xidmətdə - 60 nəfər;
- kənd təsərrüfatında - 60 nəfər;
- topdansa satış ticarətdə - 50 nəfər;
- porakəndə satış və əhəliyə məişət xidmətində - 30 nəfər;
- digər sahələrdə və digər fəaliyyət növlərində - 50 nəfər.

Qeyd edilən qanuna uyğun olaraq hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər də kiçik sahibkarlığın subyektləri hesab olunur [34, səh, 40].

Almaniya iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələrin əsas keyfiyyət xüsusiyyətləri aşağıdakılar hesab edilir

- mülkiyyət hüququ ilə müəssisənin idarə edilməsinin vəhdəti və bununla bağlı olan risk;
- müəssisənin miqyasının kiçikliyi - bu sahibkar ilə işçilər arasında ünsiyyətin yaranmasına şərait yaradır;
- müəssisənin həyatında rəhbərin rolu xüsusi məna kəsb edir o özü təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə cavabdehdir;
- işin ailəvi aparılması;
- maliyyələşmənin xarakteri.

Bunlarla yanaşı, hüquqi müstəqillik əsas kriteriya hesab edilir, ona görə ki, hüquqi şəxs statusu, bir qayda olaraq, real iqtisadi və sosial münasibətlərin olmasını nəzərdə tutur və o, müəssisəyə müəyyən xüsusiyyət verir [34, səh. 34].

ABŞ-da kiçik müəssisələrin aşağıdakı keyfiyyət xüsusiyyətləri fərqləndirilir:

- mülki kapital - kapital funksiyasının vəhdəti;
- firmaya sahibkarlıq - sahibkar bütün riski öz üzərinə götürür,
- özünəməxsus kapitalın kiçik həcmli olması [172, səh. 28-29].
- Fransa iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələrin keyfiyyət xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir
- firma sahibinin əmək prosesində iştirakı;
- muzzdlu işçilərin əməyindən istifadə;
- müəssisənin idarə edilməsinin təşkili;
- maşın və enerjiden istifadə [138, səh. 42].

Böyük Britaniyada fəaliyyət göstərən kiçik biznesin əsas keyfiyyət xüsusiyyətləri aşağıdakılar hesab olunur:

- hüquqi və təsərrüfat müstəqilliyi;
- qiymətə və satışın həcminə təsir göstərməyə imkan verməyən satış bazarına malik olmaq;
- idarəetmənin sahibkarın özü tərəfindən həyata keçirilməsi [147, səh. 15].

Rus iqtisadçı alimlərinin fikrincə, qabaqcıl texnika və texnologiyaya malik olmaq, ixtisaslaşma, yığcamlıq və çeviklik, iqtisadi cəhətdən səmərəlilik, az sayda işçilərin olması kiçik müəssisələrin keyfiyyət göstəriciləri hesab edilməlidir [34, səh. 36].

Fikrimizcə, Azərbaycan iqtisadiyyatında hüquqi və təsərrüfat müstəqilliyi, riskin tamamilə öz üzərinə götürülməsi, idarəetmədə bilavasitə iştirak, bütövlükdə bazar mexanizmi əsasında fəaliyyət göstərən alternativ mülkiyyət formasına malik olmaq, çox da böyük kapital qoyuluşu tələb etməmək kiçik müəssisənin keyfiyyət xüsusiyyətləri hesab edilə bilər.

İqtisadi ədəbiyyatların sintezi göstərir ki, bir çox tədqiqatçılar kiçik və orta müəssisələr üçün ümumi olan meyar tapmağa və əsaslandırmağa çalışmışlar. Fikrimizcə, kiçik müəssisələrə məxsus olan keyfiyyət xüsusiyyətləri orta müəssisələrə də aid edilməlidir. Onlar arasında keyfiyyət fərqi, ilk növbədə, sahibkarların istehsal və idarəetmədə bilavasitə iştirak edib-etməmələri ilə əlaqələndirilməlidir.

Hesab edirik ki, kiçik və orta müəssisələrə xas olan və onları iri müəssisələrdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət, kiçik və orta müəssisələrin yüksək dərəcədə operativ təsərrüfat müstəqilliyi ilə yanaşı fəaliyyətin nəticələrinə görə maddi məsuliyyət daşımalarıdır.

Fikrimizcə, sadələşdirilmiş təşkilat quruluşu, təsərrüfat bölmələrini çevik formalaşdırmaq və yenidən qurmaq imkanı, maliyyə müstəqilliyi kiçik və orta müəssisələrə xas olmaqla onları iri müəssisələrdən fərqləndirən mühüm xüsusiyyətlərdir.

Eyni zamanda, kiçik və orta müəssisələri bir-birindən fərqləndirən kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri də vardır. Hesab edirik ki, əsas kəmiyyət göstəriciləri işçilərin sayı, dövrüyyənin və xüsusi kapitalın həcmi ilə, keyfiyyət göstəricisi isə sahibkarın istehsal və idarəetmə prosesində iştirakı ilə bağlıdır. Deməli, kiçik və orta müəssisələrin fərqləndirilməsində kəmiyyət göstəriciləri əsas rol oynayırlar.

Qeyd edilənlərə rəğmən, kiçik müəssisələrə aşağıdakı kimi tərif verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik: kiçik müəssisələr hüquqi və təsərrüfat müstəqilliyinə, müstəqil maliyyəyə malik olan, sahibi istehsal və idarəetmə prosesində bilavasitə iştirak edən, müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinə görə sahibi maddi məsuliyyət daşıyan, öz sahəsində aparıcı olmayan, nisbətən az kapital qoyuluşu tələb edən və az saylı muzzdlu işçi çalışdıran təsərrüfat subyektləridir.

Fikrimizcə, orta müəssisələrə aşağıdakı kimi tərif verilməsi daha məqsədəuyğun olardı: orta müəssisələr hüquqi və təsərrüfat müstəqilliyinə, müstəqil maliyyəyə malik olan, əmlaka sahiblik fərdi və ya kollektiv şəkildə həyata keçirilən, sahibinin (sahiblərinin) istehsal və idarəetmə prosesində bilavasitə iştirakı tələb

olunmayan, müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinə görə sahibi (sahibləri) maddi məsuliyyət daşıyan, çox da böyük olmayan kapital qoyuluşu tələb edən və az saylı muzzla işçi çalışdıran təsərrüfat subyektidir.

I. Yeni və fəaliyyətdə olan firmalara məsləhət Proqramı. Bu məqsədlə "Kiçik Firmalar Xidməti" tipli xüsusi təşkilatlar da yaradılmışdır ki, onlar da ərazi inkişaf proqramlarının işlənməsi və tətbiqi ilə məşğul olurlar. Bu təşkilatlar Britaniya Sənaye Konfederasiyası ilə birgə kiçik firmalara marketinqin maliyyələşdirməsinin idarə edilməsi sahəsində məsləhətlərin verilməsini nəzərdə tutan şef proqramları tərtib etmişlər. Proqramlar təsdiq edildikdən sonra onların tətbiqi ilə Kiçik Firmalar Xidməti məşğul olur.

II. Maliyyə köməyinin göstərilməsi Proqramı. Bu Proqramın bir çox tərkib hissələri vardır. Məsələn, "Qrant sxemi", "Yerli əhəmiyyətli müəssisələrə kömək Agentliyi" (Onlar regional səviyyəli kiçik firmalara maliyyə yardımı göstərən 200-ə qədər müstəqil büroların birləşmiş cəmiyyəti xüsusiyyətini daşıyır); "Müəssisələrin yaradılmasına kömək sxemi" (öz sahibkarlıq fəaliyyətini qurmaq istəyən işsizlərə maliyyə köməyi göstərir); "Kreditlərin zəmanəti" (Proqram müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən biznesmenlər hesabına, 3 il müddətinə sığorta mükafatlarının verilməsini nəzərdə tutur). Bunlardan başqa öz biznesini yaratmaq və ya genişləndirmək istəyən gənclərə, kiçik biznes strukturları üçün kadr hazırlayanlara, yerlərdə

kiçik sahibkarlığın formalaşması və inkişafı üçün bələdiyyələrə maliyyə yardımı proqramları da tərtib edilib həyata keçirilir.

III. Şotlandiyada, Uelsdə, Şimali İrlandiyada fəaliyyət göstərən kiçik firmalara yardım üzrə ərazi Proqramları. Bu proqramlar müxtəlif sahələri əhatə edir. Məsələn, "Biznesin Təkmilləşdirilməsi Xidməti" qeyd edilən regionlarda kiçik firmaların bazar strategiyasının işlənməsinə yardım edir. Yardımın 50%-i marketinq tədqiqatlarına, qalan hissəsi kiçik biznesdə çalışanların peşə hazırlığının artırılmasına yönəldilir. Avropa regional inkişaf fondu bu tipli ərazi proqramlarının həyata keçirilməsində iştirak edir və geridə qalmış regionlarda yeni iş yerlərinin

yaradılmasında kiçik biznesə kömək edir.

IV. Kiçik firmaların ixrac fəaliyyətini dəstəkləyən proqram. Bu Proqram əsasən xüsusi orqan - Britaniya dənizaşan ticarət Bürosu - tərəfindən həyata keçirilir.

Bunlardan əlavə, Böyük Britaniya hökuməti "Sahibkarlıq təşəbbüsü" adı altında birləşdirilən və kiçik biznesin inkişafına, onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlmiş bir sıra proqramlar da qəbul etmişdir [12, 26].

Təbidir ki, kiçik və orta biznesə kömək üzrə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini eynilə respublikamızda tətbiq etmək mümkün deyildir. Ancaq hesab edirik ki, yuxanda qeyd edilən Proqramların qısa məzmunu ilə tanışlıq onların hər birinin müəyyən dəyişikliklər edilməklə, Azərbaycanda da işlənib tətbiq edilməsinin mümkünlüyünü göstərir.

3.3. Yoxsulluğun aradan qaldırılması yolları

Azərbaycanda əhalinin məşğulluğunun mövcud, real vəziyyəti onun səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün ciddi və əsaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini yaratmışdır. Bu istiqamətdə səmərəli tədbirlərin reallaşdırılması üçün ölkəmizdə müəyyən hüquqi baza formalaşmasına, normativ aktların qəbul edilməsinə, məşğulluq üzrə xüsusi idarənin yaradılmasına baxmayaraq, təəssüf ki, məşğulluğun yüksəldilməsi sahəsində gözlənilən irəliləyişlər baş vermir [14, 22]. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin ölkədə mövcud qanunlara zidd olmayan fəaliyyətlə məşğulluğu, onların mütləq əksəriyyətinin əsas yaşayış mənbəyi olmaqla bərabər, həm də ictimai tələbatın ödənilməsinin və sosial-siyasi əmin-amanlığın mühüm şərtlərindən biridir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və tənzimlənməsi dövlətin ən əsas sosial-iqtisadi vəzifələrindən biri hesab edilməlidir.

Əhalinin məşğulluq səviyyəsi bir çox amillərin təsiri altında formalaşır. Kiçik və orta biznesin inkişafı əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinin həlledici

amili olmaqla yanaşı yeganə amili deyildir. Buna görə də, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və tənzimlənməsi üçün kiçik və orta biznesin inkişafı ilə yanaşı digər amillərin təsiri də araşdırılmalıdır. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi bu prosesə təsir edən amillərdən istifadə səviyyəsindən, eləcə də həmin amillərin özlərinin tənzimlənmə dərəcəsindən asılıdır. Məşğulluğa təsir edən amillər isə, fikrimizcə, aşağıdakılardır;

- əmək qabiliyyətli əhalinin sayı;
- əmək qabiliyyətli əhalinin cins, yaş, təhsil, peşə və ixtisas quruluşu;
- xalq təsərrüfatının sahə quruluşu, ayn-ayrı sahələrin xüsusi çəkisi və onlann dəyişinə meyli;
- məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi;
- istehsalın həcmnin, profilinin, nomenktoturumm dəyişməsi;
- məşğulluğun sahə quruluşu;

Regionların iqtisadiyyatı ilə bağlı Dövlət Proqramlarına keçmədən öncə Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi analizini aparmaq yerinə düşər. Azərbaycan Respublikası olduqca çətin bir siyasi-iqtisadi reallıqlar fonunda dünya xəritəsinə daxil olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatı Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə gəlməsinə qədər tənəzzül dövrü yaşayırdı. Ancaq Ümummilli Liderin qayıdışı ilə respublika iqtisadiyyatında islahatlar və qalxınma dövrü başladı. Həyata keçirdiyi ilkin iqtisadi islahatlar zamanı hökumətin qarşısına qoyduğu əsas məqsədlər istehsalın tənəzzülünün qarşısını almaq, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinin dayandırmaq idi. İlkin mərhələləri keçmədən öncə iqtisadi nəticələrin yüksəlişinə nail olmaq mümkün deyildir.

İqtisadi islahatlar isə həmçinin yeni idarəetmə qaydalarının tətbiqini labüd edirdi. Yeni idarəetmənin toxunacağı məsələlərdən biri də maliyyə münasibətlərinin tənzim olunması idi. Müəssisələrdə, banklarda və digər iqtisadi qurumlarda maliyyə nəzarəti artıq yeni metodlarla həyata keçirilməli idi. İnzibati-amirlik sistemindən qalan üsullar tətbiqliliyini itirmişdilər.

Azərbaycan Respublikası hökuməti başa düşürdü ki, iqtisadi islahatların özünəməxsusluqlərsiz ötürülməyəcəkdi. Belə ki, bəzi tədbirlər ağır olsa da zəruri idi. Onların həyata keçirilməsi iqtisadi inkişafa zəmin yaradırdı. Belə tədbirlərdən biri də qiymətlərin liberallaşdırılması idi. Qiymətlərin liberallaşdırılması sosial narazılıqla müşahidə olunsay da zəruri idi. Tənzimlənən qiymət siyasəti azad bazar münasibətlərinin respublikada təşəkkül tapması qarşısında bir maneə bazarının çevikliyi və işqüvvəsinin səfərbərliyə alınması; təbii işsizliyin mövcudluğu; əmək bazarının tənzimlənməsi idi.

İnkişaf etmiş ölkələrin praktikasını göstərir ki, məşğulluğun tənzimlənməsinə istiqamətlənən tədbirlər aktiv və passiv xarakter daşıyır. Məşğulluğun, passiv tənzimlənməsi əsasən işsizlərə müavinətlərin verilməsini, əmək bazarında işçi qüvvəsi təklifinin məhdudlaşdırılması ilə bağlı tədbirləri özündə ehtiva edir.

Hər hansı bir ölkədə işsizliyin səviyyəsinin artımı çoxsaylı problemlər doğurur ki, bu da son nəticədə cəmiyyətdə qeyri sabitliyə, İctimai-siyasi gərginliklərin yaranmasına və bütövlükdə dövlətin strateji maraqlarına destruktiv təsirlərin güclənməsini şərtləndirir. İşsizliyin səviyyəsinin genişlənməsi səmərəli məşğulluğun təmin edilməsindən yaranır. Cəmiyyətdə effektiv məşğulluq təmin edilmədikdə dövlət ölkə əhalisinin yaşama imkanlarını təmin etmək məqsədilə zəruri transferlər həyata keçirmək məcburiyyətində qalır ki, bu da iqtisadiyyatın təsərrüfat subyektlərinin ağırlıq mərkəzinin büdcəyə doğru yönəlməsinə gətirib çıxarır.

Əmək potensialının istifadəsindən danışarkən əmək haqqının müasir konsepsiyasına baxmaq vacibdir. Bu konsepsiyalardan biri də əmək haqqının neoklassik konsepsiyasıdır. Neoklassik konsepsiyaya görə çevik əmək haqqı iqtisadi rifahdan asılı olaraq dəyişməli və əmək bazarındakı dəyişikliklərə həssas olmalıdır. Bununla çevik əmək haqqını iki növə bölürlər: makroiqtisadi, iqtisadi tsiklə həssas və mikroiqtisadi işçinin fəaliyyətinin nəticələrinə və müəssisənin firmanın iqtisadi vəziyyətinə həssas olan əmək haqqı.

Məlumdur ki, iqtisadi böhran baş verdikdə əmək əvələri də aşağı düşür. Bu zaman qısamüddətli tarazlığı saxlamaq üçün ya əmək haqqı da aşağı salınır, yaxud da

müəssisə işçilərin sayı ixtisar edilir. Bundan başqa əmək haqqının aşağı salınması müəssisənin xərclərini də azaldır. İşçilərin gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsinin qorunması firmanın tənəzzül mərhələsindən yüksəlmə mərhələsinə keçməsinə imkan verir. Analoji olaraq təkrar istehsal halında çevik əmək haqqı və çevik qiymət məcmu halda əlavə məşğulluğu azaldır ÜDM tam məşğulluq səviyyəsinə çatdırır.

Qeyri çevik əmək haqqının tətbiqi zamanı nə baş verir. Tənəzzül əməyə tələbi azaldır. Lakin həmkarların və dövlətin təsiri ilə əmək haqqının səviyyəsi əvvəlki kimi saxlanılır. Bu zaman satış həcmi azalan müəssisənin gəliri də aşağı düşür və işçilər əvvəlki əmək haqqını vermək imkanı olmur. Nəticədə İşçilərin sayının azaldılması məcburiyyətində qalır. Bu iş əmək bazarında iş qüvvəsi artıqlığı, başqa sözlə işsizlik yaradır, əmək haqqının aşağı salınmaması məcmu halda qiymətin də qeyri çevik olmasına səbəb olur və böhranın müddətini artırır.

Hesab edirik ki, əmək bazarında işçinin peşə-ixtisas səviyyəsi ilə təklif olunan iş yerləri arasında tarazlıq yaradıldığı halda əmək bazarında səmərəli məşğulluq təmin olunur. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, təklif olunan iş yerləri əhalinin tələbatına uyğun və iqtisadi cəhətdən münasib olmalıdır. Yəni elm və texnikanın son nailiyyətlərinin tətbiq edildiyi, yüksək əmək məhsuldarlığına və gəlir aidə etməyə, insana öz şəxsi maraqlarını reallaşdırmağa, işçinin özünün və ailəsinin normal qaydada yaşamasına imkan verən məhsuldar iş yerləri nəzərdə tutulur. Bu cür məşğulluqdan əldə olunan gəlirlər minimal standartlar (yaşayış minimumu) üzrə insanın yaşamasına imkan verməlidir.[19, s. 130-131]

Tam və səmərəli məşğulluğa keçid, aşağı effektiv əməkdə çalışanların sosial müdafiəsi, tam əmək azadlığı və bilik seçiminə imkan verən bazar sistemində muzzdlu əməyin liberallaşması, əmək qanunvericiliyində bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən köklü islahatların aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir insan özünün nadir məhsulu olan iş qüvvəsi üzərində sahibik hüququna malikdir. Onun qiyməti qabiliyyətindən, təhsilindən, ixtisasından, peşəsindən və təcrübəsindən, başqa sözlə intellektual səviyyəsindən asılı olaraq formalaşır.[1, s. 64]

Keçid dövründə əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi miqrasiyanın tənzimlənməsindən keçmiş ittifaqın eyni zamanda uzaq xaricdən respublikamıza gəlmişəmək qabiliyyətli əhalinin uçota alınmasından da bilavasitə asılıdır.

Azərbaycanın Avropaya integrasiyası onun beynəlxalq aləmdə daha geniş və çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlığa, dünya təsərrüfat sistemində sıx qovuşması üçün böyük imkanlar açır. Bu mərhələ qısa zaman əhatə etməsinə baxmayaraq, ölkənin sosial iqtisadi inkişafında qazanılan nailiyyətlər son dərəcə diqqətə layiqdir. Hər şeydən əvvəl, iqtisadiyyatın dirçəldilməsinin təməlinə bazar münasibətləri sisteminin tələblərinə uyğun düzgün və ardıcıl iqtisadi islahatların aparılması durur. Bu məqsədlə Milli Məclis tərəfindən onlarla iqtisadi qanun qəbul edilmişdir. Qanunlara müvafiq olaraq iqtisadi islahatlar mərhələşəkildə həyata keçirilir. Artıq kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi başa çatdırılmış, yüzlərlə səhmdar cəmiyyət yaradılmışdır. Aqrar islahatlar nəticəsində mövcud torpaq fondu dövlət bələdiyyə və şəxsi mülkiyyətçilər arasında bölünmüşdür. Milli sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri hüquqi-normativ bazanın və əlverişli mühitin yaradılması istiqamətində geniş tədbirlər həyata keçirilmiş, maliyyə-bank və pul-kredit sistemində aparılan islahatlar ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf zəminini xeyli möhkəmləndirmişdir.

Məşğulluq Strategiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 fevral 2003-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramına, «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2003-cü il tarixli Fərmanına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına (2004-2008-ci illər)» əsaslanaraq hazırlanmışdır.

Strategiya məşğulluq sahəsində beynəlxalq hüquqi normalara, o cümlədən, ölkə tərəfindən ratifikasiya edilmiş Avropa Sosial Xartiyasına uyğun milli qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə, əmək bazarında işçi qüvvəsinin

keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, peşə hazırlığı sisteminin səmərəliliyinin artırılmasına, regional əmək bazarlarının inkişaf etdirilməsinə, məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə maliyyə vəsaitlərinin istifadə edilməsinin və Məşğulluq Xidmətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, sosial tərəfdaşlığın inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına vəəhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsinə yönəldilmiş dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, peşə biliklərinin köhnəlməsi məsələləri V. S. Borovik, E.E.Yermakova və V. A. Poxvoşev tərəfindən hazırlanmış«Əhalinin məşğulluğu» adlı dərs vəsaitində əks olunmuşdur və orada qeyd olunur ki, qərb tədqiqatçılarının hesablamalarına görə, hər il dünya təsərrüfatında 500-dən artıq köhnə peşə məhv olub gedir və 600-dən artıq yeni peşə yaranır. Əgər əvvəllər ali təhsil 20-25 illik praktiki fəaliyyət üçün kifayət edirdisə, indi onun səmərəliliyinin ən optimal müddəti 5-7 il təşkil edir. Elmi-texniki tərəqqini müəyyən edən sahələrdə isə bu rəqəm - hətta 2-3 ilə bərabərdir. Bu onu göstərir ki, bir sıra sahələrdə innovasiya tsikli mütəxəssislərin hazırlanması vaxtından qısadır» [15, s. 96]

Bununla yanaşı, əmək bazarının müxtəlif modellərinin mövcudluğu bu sahədə ümumi inkişaf meyillərinin olduğunu istisna etmir. Əmək ehtiyatlarının və kadrların bilavasitə müəssisə və qurumlarda formalaşması və püxtələşməsi prosesi əmək bazarının yapon modelinə əsaslanır. Bu model son vaxtlar ABŞ və digər Qərb ölkələrində də geniş tətbiq olunmaqdadır. Yapon modelinin tətbiqi zamanı şirkətdə çalışan işçilərin həvəsləndirilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər, məsələn, işçilərə dövlət tərəfindən verilən pensiyalara əlavə olaraq müavinətlərin verilməsi, onların sığorta edilməsi, habelə işçilərə əmək stajına görə əlavələrin verilməsi və s. həyata keçirilir. Rəhbərlik tərəfindən atılan bu addımlar, istehsal və xidmət prosesində yüksək nəticələr əldə etməyə, məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəltməyə, ən başlıcası isəçevik və möhkəm kadr siyasətini həyata keçirməyə imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatının ən üstün cəhəti kimi nəzərdə tutulan özü-özünə tənzimlənmə ideyasını, Keyns öz "səmərəli tələb" nəzəriyyəsi ilə birləşdirərək sübut

etdi ki, iqtisadi resurslardan yalnız dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi ilə daha səmərəli istifadə etmək olur. Məhz bu əsasdan da, Amerika məktəbinin nümayəndələri göstərdilər ki, iqtisadi konyukturadan asılı olaraq dövlət öz xərclərindən manevredici formada istifadə edə bilər. Belə ki, iqtisadiyyatın yüksəldiyi şəraitdə investorlar məhdudlaşır. Lakin aşağı endiyi şəraitdə yüksəlir. Bununla əlaqədar olaraq dövlət büdcəsinin iqtisadi artımın, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsas mexanizmi olduğunu göstərirdilər.

Məşğulluğun aktiv tənzimlənməsi yeni iş yerlərinin açılması üçün əlverişli şərait yaraldır, işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinin artırılması və s. kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Çevik əmək bazarı şəraitində passiv məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi özünü qismən doğruldur. Lakin bu zaman müsbət iqtisadi perspektivlər, iş yerlərinin artımı və s. mühüm şərtlər təmin olunmalıdır. Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, bu siyasət-uzunmüddətli işsizliyin artımına və bu problemlərin kəskinləşməsinə, həmçinin digər neqativ sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır.

Məşğulluq siyasətinin mühüm tərkib hissəsini, işsizlikdən müdafiə siyasəti təşkil edir. Bu isə işsizlikdən müdafiə sisteminin tam inkişafına yönələn tədbirlərin məcmusudur.

Bütün təsərrüfat sahələrində müəyyən edilmiş kateqoriyalı vətəndaşlar üçün, məsələn, uşaqly analar üçün məşğulluğun çevik formalarından (qısa iş günü, qısa iş həftəsi) istifadə səviyyəsini genişləndirmək lazımdır. Bu, uyğun iş yerinə növbə ərzində əlavə kapital qoymadan daha çox işçi cəlb etməyə imkan verir. Hesablamalara görə belə şəraitdə 30 min nəfəri işlə təmin etmək mümkündür.

İşdən azad olunmuş ali təhsilli mütəxəssislərin məşğulluq məsələsini həll etmək üçün onların ixtisaslarını dəyişmək və artırmaq olar ki, bu həm də xalq təhsili sahəsində, TPM-də və kənd məktəblərində əlavə iş yerlərinin açılmasına kömək edir.

Azərbaycan Respublikasında əmək bazarı siyasətinin aparıcı istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- əhəlinin fərdi məşğulluğunun inkişafı;

- şəhər və kənd rayonlarında məşğulluq mərkəzinin yaradılması və texniki təchizatı;
- cəmiyyətin informasiya ilə təmin edilməsinin dövlət proqramının əsas hissələrindən biri kimi əmək ehtiyatlarının uçotu və bölgüsü üzrə informasiya, hesablamanın vahid sisteminin mərhələli təşəkkülü;
- yaşlı əmək qabiliyyətli əhəlinin ixtisaslaşdırma və yenidən ixtisaslaşdırılması ilə məşğul olan tədris mərkəzinin yaradılması;
- dövlət məşğulluğa kömək fondunun formalaşdırılması;
- birbaşa yerində haqqı ödənilən ictimai işlərin təşkili.
- əhəlinin fərdi məşğulluğunun təşkili.

Digər bazar növlərindən fərqli olaraq əmək bazarı müəyyən mənada özündə dövlətin iqtisadi siyasətində əks etdirir. Əmək bazarı siyasəti, bazar infrastrukturunun yaradılmasından asılıdır ki, bu da uzun müddət işsiz qalmağa imkan vermir və gələcək illərdə əhəlinin məşğulluq vəziyyətinin ehtimal olunan səviyyəsi üçün işçilərin hazırlanmasını tələb edir.

Yuxarıda qeyd edilən vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi məqsədilə "Azərbaycan Respublikası məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər)"-nda bir sıra vəzifələr müəyyən edilmişdir. Bunların ən mühümlərinə aşağıdakılar daxildir: rəqabətli qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı məqsədi ilə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi; səmərəli məşğulluğun və əmək məhsuldarlığının artımına nail olmaq üçün müvafiq tədbirlərinin həyata keçirilməsi; sahibkarlığın inkişafına mane olan problemləri aradan qaldırmaq, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına sağlam rəqabət şəraiti yaratmaq sahəsində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinin davam etdirilməsi; kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində yeni texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması və yerli xammaldan istehsal olunan məhsulun rəqabət səviyyəsinin yüksəldilməsi; sahibkarlığın inkişafına, investisiya axınına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, daxili bazarı qorumaqla mövcud iş yerlərinin saxlanılmasına və inkişaf etdirilməsinə təminat yaratmaq məqsədi ilə müvafiq qanunvericilik aktlarına əlavə və dəyişikliklər edilməsi; sosial müdafiəyə

xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdən çətinlik çəkən vətəndaşları işlə təmin edən işə götürənləri həvəsləndirmək məqsədilə mövcud qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi; məşğulluğu stimullaşdıran institusional mühitin formalaşdırılması; təklif olunan iş qüvvəsi işə mövcud iş yerlərinin sayı arasında tarazlığı təmin edən şərait yaradılması; tarazlaşdırılmış investisiya və vergi siyasətini həyata keçirmək yolu ilə iş yerlərinə olan tələbatın ödənilməsi; daxili və xarici miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi yolu ilə əmək bazarının inkişaf etdirilməsi; əmək miqrasiyası sahəsində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi; peşə hazırlığı (yenidən hazırlıq), boş iş yerləri, hələ də rayonlarda iş qüvvəsi barədə konkret təkliflərə dair informasiyanın hər bir vətəndaş tərəfindən əldə edilməsi üçün əmək bazarının analitik informasiya sisteminin yaradılması və tətbiq alınması; ərazi sosial-iqtisadi inkişaf və məşğulluq proqramının hazırlanıb həyata keçirilməsi; kəndli (fermer), ailə kəndli təsərrüfatlarının, kooperativlərin, kiçik müəssisələrin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədi ilə regionlarda maliyyə infrastrukturunun yaradılması; İş qüvvəsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli kadr potensialının yaradılması; əmək bazarında yaranmış vəziyyəti təhlil etməklə və dəqiq proqramlaşdırma aparmaqla müxtəlif ixtisaslı kadrlara olan tələbatın müəyyənəşdirilməsi; əmək bazarında rəqabət qabiliyyətli kadrların hazırlanması məqsədi ilə peşə təhsilli sisteminin təkmilləşdirilməsi; iş yerində təhsilin davam etdirilməsi, fasiləsiz peşə təhsilli sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi, mütərəqqi təhsil formalarının (məsafədən təhsil, modul tədrisi) tətbiqi; insan amilinin inkişafına yönəldilmiş investisiyalara cəlb edilməsi üçün imkanların müəyyənəşdirilməsi; layiqli əməyin təmin edilməsinə istiqamətləndirilmiş davamlı inkişafın əldə edilməsi (əməyin ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın inkişafından asılı olaraq, minimum əmək haqqının mərhələlərlə minimum yaşayış standartlarına çatdırılması və s.); gənclərin məşğulluğunun inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə onlar üçün peşə hazırlığı, yenidən hazırlıq, iş yerlərinin yaradılması və digər sahələr üzrə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi; qaçqınların və məcburi köçkünlərin məşğulluğunu gücləndirmək məqsədi ilə tədbirlərin müəyyən edilməsi;

məşğulluq sahəsində gender bərabərliyinin təmin edilməsi; qadınların əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması; iş axtaran və işsiz vətəndaşların social müdafiəsinin gücləndirilməsi (işsizlik üçün yeni məsləhət xidmətlərinin və əmək birjalarının, regionlarda olan işçilərin peşə təhsilinin qabaqcadan təşkil edilməsi; boş iş yerləri (vakansiyalar) haqqında vahid informasiya bazasının yaradılması; işdən çıxarılma ehtimalı qarşısında olan işçilərin peşə təhsilinin qabaqcadan təşkil edilməsi və s.[13,s.81]

Dövlət məşğulluğun təmin edilməsində iştirak edən subyekt kimi daha çox tənzimlənmə funksiyasını yerinə yetirir. Dövlətin məşğulluq sahəsində yerinə yetirdiyi tənzimlənmə funksiyaları əmək bazarının təşkilinə yardım göstərilməsi, yeni iş yerlərinin açılması, minimum əmək haqqının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və s. bilavasitə əlaqədardır.

Müasir əmək bazarı iki seqmentin məcmusundan ibarət olub, son nəticədə biri digəri ilə rəqabət aparır. Məşğul olan əhəlinin ixtisaslı işçi və peşəkarlardan ibarət olması məhz vahid işçi qüvvəsi bazarında birinin digərindən asılı olmayan iki tərəfidir. Birinci, əmək bazarında ixtisaslı işçi qüvvəsi yüksək ixtisaslı, mütəxəssisləri, bütün təbəqələrdən olan inzibati işçiləri əhatə edir. Bu işçi qüvvəsinin yüksək əmək haqqı ilə edən qrupları yüksək ixtisas səviyyəsinə və etibarlı məşğulluq təminatına malikdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda ərazinin formalaşması prosesi ləng getdiyindən onun fəaliyyətini təkmil hesab etmək düzgün olmazdı. Fikrimizcə, respublikamızda stabil məşğulluğun təmin edilməsi məqsədlə əmək bazarının formalaşması inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanmalıdır. Ümumiyyətlə, mövcud reallıqlar gələcəkdə respublikamızda da əmək bazarının bu istiqamətdə tənzimlənməsini tələb edir. Çünki işsizlik tendensiyasının güclənməsi hər şeydən əvvəl aztəminatlı əhali təbəqələrinin həyat şəraitində həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan problem yaradır.

Tədqiqat göstərir ki, respublikanın iqtisadiyyatının mövcud inkişaf şəraitində sərbəst iş yerlərinin əmək birjalarında qeydiyyatla alınması və bu qaydanın təsərrüfatçıların bütün subyektlərinə şamil edilməsi məqsədə uyğundur. Bu baxımdan,

respublikada son illər keçirilən əmək birjalarının fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Bu fəaliyyətin səmərəliliyi informasiya təminatından da çox asılıdır. İnformasiya təminatı lazımi səviyyədə olsa əmək birjalarına müraciət edənlər respublikanın istənilən bölgəsində, rayonlarında və təsərrüfatlarında sərbəst iş yerləri barədə məlumatlar və hətta mövcud subyektiv maneələrə baxmayaraq, əmək ehtiyatları müvafiq ərazilərdə daha səmərəli yerləşdirilə bilər. Eyni zamanda işçi qüvvəsi baxımından təkliflə tələbin struktur uygunsuzluğunun aradan qaldırılması xeyli asanlaşar.

Hazırda respublika hökuməti bazar münasibətlərinin inkişafın dövlət tənzimləməsi ilə əlaqələndirib istehsalın inkişafının yüksəldilməsinə öz diqqətini yönəltmişdir. Bu siyasətin məqsədi iqtisadiyyatı və sosial sahəni sağlamlaşdırmaq və nəticə etibarilə Azərbaycanın güclü əmək potensialını bərpa etməkdən və onların məşğulluğunu yüksəltməkdən ibarətdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkəmizin müasir bazar iqtisadi sisteminin tələbləri çərçivəsində müəyyən etdiyi iqtisadi siyasətin əsas elementlərindən biri kimi əhalinin səmərəli məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi iqtisadiyyatımızın həlli zəruri olan problemlərindən birinə çevrilmişdir. Dissertasiya işində aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qeyd edilən problemin həlli üçün müvafiq qanunvericilik bazasının təmin edilməsi, müəyyən infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, eləcə də praktik olaraq məşğulluq sahəsində kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində sözün həqiqi mənasında böyük işlər görülmüşdür. Ölkəmiz müstəqil dövlət kimi öz iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində prioritet istiqamətlərdən biri kimi səmərəli məşğulluğun təmin edilməsini həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. 1990-cı illərin əvvəllərindən başlanan radikal iqtisadi islahatların sürətlə həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatımızın böyük və aparıcı sahəsi olan aqrar sahənin sürətli inkişafı da bu məqsədin reallaşdırılması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir,

Həyata keçirilmiş iqtisadi islahatların ilk olaraq aqrar sahədən başlanması, vahid dövlət mülkiyyətinin çoxnövlü mülkiyyət növləri ilə əvəzlənməsi regionlarda əhalinin məşğulluq imkanlarının və həyat səviyyəsinin yüksəlməsi sahəsində ən güclü vasitəyə çevrilmişdir. Torpaq mülkiyyətçilərinin müvafiq tədbirlər vasitəsi ilə stimullaşdırılması, onlara texniki və maliyyə cəhətdən yardımların göstərilməsi sözü gedən sahədə məhsul istehsalının da artmasına və təbii ki, məşğulluq probleminin həllinə yaxından kömək etmişdir. 1995-ci ildə keçirilmiş nəhəng iqtisadi (aqrar) islahatların yaratdığı əlverişli imkanların əhalisinin böyük əksəriyyəti kəndlərdə məskunlaşmış muxtar respublikada məşğulluğun artması və iqtisadi fəaliyyəti sahəsində qazanılan nailiyyətlərə təkan verməsi göz qabağındadır.

Aqrar sahədə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinin zəruriliyi bütövlükdə iqtisadi sistemin və onun transformasiyasının ümumi qanunauyğunluqları ilə bilavasitə əlaqədardır. Lakin bu sahədə məşğulluğun strukturunda baş verən

dəyişikliklər özünəməxsus, spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Aqrar sahədə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə bir sıra amillər fəal təsir göstərir. Bu sahədə yeni istehsal münasibətlərinin yaranması - cəmiyyətin özünəməxsus xüsusiyyətlərini bu və ya digər dərəcədə özündə əks etdirməklə həm iqtisadi, həm də ictimai-siyasi prosesdir.

Aparılan araşdırmalar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, aqrar sahədə inzibati amirlik iqtisadi sistemindən bazar münasibətlərinə keçid, sosializm dövrünü yaşamış bütün ölkələrdə bir sıra ümumi meyllərə malik olub, bir tərəfdən məşğulluğun stimullaşdırılmasına rəvac verərək yeni aqrar iqtisadiyyatın təşəkkülü üçün fundamental və etibarlı dayaq yaradır, digər tərəfdən isə aqrar sahədə makroiqtisadi sabitliyin təməlini qoymuş olur. Bu sahədə mövcud iqtisadi vəziyyətin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, aqrar sahədə səmərəli məşğulluğun təmin edilməsinin müvəffəqiyyət meyarı və normal inkişafı aşağıdakı məsələlərin uğurlu həllindən asılıdır:

- aqrar islahatların həyata keçirilməsi ilə ictimai mülkiyyətin xarakterinin dəyişməsi və müxtəlif mülkiyyət formalarının, xüsusən dəözl bölmənin payının yüksəldilməsi;

- aqrar sahibkarlığın bütün formalarına bərabər rəqabət mühitinin yaradılması;
- bazarın tələblərinə uyğun kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və emalının həcmnin artırılması.

Kənd təsərrüfatının regionların iqtisadiyyatında böyük xüsusi çəkiyə və əhalinin məşğulluğunda aparıcı mövqeyə malik olması bu sahədə aparılan islahatların sosial-iqtisadi əhəmiyyətini ifadə edən ən mühüm göstəricilərdən biridir. Nəinki Azərbaycanda, eləcə də, MDB ərazisində aqrar islahatlara ilk dəfə ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə regionlarda başlanması regionun iqtisadiyyatı üçün böyük üstünlüklər təmin etmişdir.

Artıq islahatların gedişinin birinci mərhələsi artıq başa çatmış və bir sıra nəticələr əldə edilmişdir. Belə ki, torpaq və digər istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət bərqərar olmuş, aqrar sahədə istehsal münasibətləri sərbəstləşdirilmiş,

institusional dəyişikliklər aparılmış, sərbəst iqtisadi sistemə müvafiq idarəetmə formalaşdırılmışdır. İnzibatçılıq, istehsal fəaliyyətinə lüzumsuz müdaxilələr və s. kimi mövcud maneələr aradan qaldırılmış, kənddə faydalı və məhsuldar əməklə məşğul olanların sayı artmışdır. Aqrar sahədə sahibkarlığın dayapıqlı inkişafına əsaslı zəmin, əlverişli şərait yaradılmış, sahibkarlar təbəqəsi formalaşmışdır. Kənd təsərrüfatında tənəzzülün qarşısı alınmış, müxtəlif məhsulların istehsal və emal həcmi artmış, eyni zamanda ixrac yönümiü qida məhsulları istehsalı da artmışdır. Bu sahənin müasir dövrün tələblərinə uyğun qurulması üçün, müasir texnika və texnologiyalar, həmçinin yeni bilik və informasiya tərzı gətirilmişdir. Bütün bunlar isə əhəlinin məşğulluq səviyyəsində və quruluşunda bir sıra mütərəqqi dəyişikliklərin əldə edilməsi ilə nəticələnmişdir.

İqtisadi islahatların davam etdirilməsi və genişləndirilməsi ilə yanaşı bütün iqtisadi fəaliyyət sferasında davamlı inkişafa stimül verən səmərəli məşğulluq siyasətimuxtar respublikamızda balanslaşdırılmış və davamlı inkişafı naminə başlıca təkanverici qüvvə olmuş, iqtisadi fəallıq yüksəlmiş, məşğulluq probleminin həllində əsaslı nəliyyətlərin əldə olunmasına zəmin yaratmışdır. Regionlarda mövcud potensialdan səmərəli yararlanmaqla aqrar sahə başda olmaqla iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, sahibkarlığın inkişafına, əhəlinin həyat səviyyəsini yüksəlməsinə, məşğulluq səviyyəsini, xüsusilə gənclərin faydalı əmək məşğulluğunun artırılmasına nail olunmuşdur, Bütün bu kimi tədbirlərə istinad edərək onu qeyd edə bilərik ki, regionlarda aqrar sahədə əhəlinin məşğulluq probleminin həllinə sistemli yanaşma mövcuddur və bu proses uğurlu nəticələrlə davam etməkdədir.

Tədqiqatlar göstərir ki, əldə edilmiş bütün uğurlarla birlikdə regionların kənd təsərrüfatını intensiv inkişaf etdirməklə onun məşğulluq potensialını artırmaq, ondan daha tam və səmərəli şəkildə istifadə etməklə əhəlinin məşğulluq problemini uzunmüddətli təmin etmək imkanları mövcuddur. İstifadə edilməmiş ehtiyatların

iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi yolu ilə aqrar sahədə əhalinin məşğulluq potensialından səmərəli istifadə edilməsinin daha da gücləndirilməsi sahəsində əməli işlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və bu məqsədlə, aqrar sahənin davamlı inkişaf proqramlarının qəbul olunması və həyata keçirilməsini zəruri hesab edirik. Bu inkişaf proqramları vasitəsilə aşağıdakı məsələlərin öz həllini tapması aqrar sahənin məşğulluq potensialının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər:

- əkinçilik tədbirlərinin vaxtlı-vaxtında aparılması, torpaqların münbitliyinin qorunması və artırılması istiqamətində sistemli işlərin görülməsi, şoranlaşma ilə mübarizə sahəsində əməli işlərin həyata keçirilməsi, bu məqsədlə də texniki vasitələrdən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasının təmin olunması;

- maddi-texniki təchizatın ən mümkün və optimal variantlarının işlənilib hazırlanması istiqamətində hüquqi təminatın gücləndirilməsi, aqroservis xidmətləri müəssisələri ilə kəndlilər arasında əlaqələrin qatılmazlığının təmin olunması, aqrar sahədə çalışanların maliyyə təminatının gücləndirilməsi;

- su potensialının yetərliliyinin və davamlılığının (arası kəsilməzliyinin) diqqət mərkəzində saxlanılması, mövcud su anbarlarının su tutumunun artırılması, istifadə olunan suvarma kanallarının müntəzəm olaraq təmir olunması, yeni süni suvarma kanallarının əkin sahələrinə, xüsusən də əkin dövriyyəsinə yeni cəlb olunmuş torpaqlara çəkilməsi və s.

Ayrı-ayrı regionlarda emal qurumlarının sayının az olması üzündən kənd təsərrüfatı istehsalçıları öz məhsullarını tam reallaşdırma bilmirlər. Fikrimizcə, dövlətimiz aqrar istehsalçıları dəstəkləmək məqsədilə, təminatlı qiymət sistemi formalaşdırmalı, bölgələrdə tədarük məntəqələrinin fəaliyyəti bərpa edilməli, emal müəssisələrinin sayı artırılmalıdır ki, bu da yeni iş yerlərinin yaradılmasını sürətləndirə bilər.

Aqrar sahədə struktur dəyişikliklərinin müasir bazar münasibətlərinə uyğun aparılması və məşğulluğun yüksəldilməsinə təsirinin gücləndirilməsi məqsədilə bu sahədə yeni strukturların yaradılması, kənd əhalisinin gəlirlərinin yüksəldilməsində

mühüm rol oynayan kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının müasir infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi zəruridir.

Aqrar sahədə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi/ onun inkişafı və səmərəliliyi bura yönəldilən investisiyaların həcmnin artırılmasını tələb edir. Ona görə də, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirmək və bu əsasda məşğulluğun yüksəldilməsinə nail olmaq üçün, aqrar investisiya prosesinin təkmilləşdirilməsi və kənd təsərrüfatı subyektlərinin xüsusi vəsait mənbələrinin rolunun artırılması, müxtəlif institusional investorlar şəbəkəsində kiçik əmanət sahiblərinin stimullaşdırılması və həmin şəbəkədə yığılıb qatan sərbəst vəsaitlərin aqrar sektorda investisiyalara transformasiya edilməsi üçün normativ-hüquqi və iqtisadi bazanın yaradılması, aqrar sahənin istehsal və struktur-texnoloji baxımından yenidən qurulmasını sürətləndirmək məqsədilə, mərkəzləşdirilmiş investisiya vəsaitlərinin bir hissəsinin mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, daha səmərəli və xərcini tez çıxaran investisiya layihələri və kiçik biznes obyektləri üçün istifadə edilməsi, mərkəzləşdirilmiş investisiyalar hesabına aqrar təsərrüfat qurumlarına dövlət himayəsinin formalaşdırılması təklif olunur.

Həmçinin dövlət tərəfindən aqrar iqtisadiyyatın inkişafına ayrılan investisiya və maliyyə vəsaitlərinin, başlıca olaraq, konkret məqsədli proqramlar üzrə və eləcə də kredit formasında müəssisələrin müasir texniki, eyni zamanda qabaqcıl texnologiyaya dayanaraq yenidən bərpa, qurulması və ya onların müasir texnika ilə təchizatının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməsi, aqrar sahədə xarici investisiyaların tətbiqi, aqrar istehsal və emal, həmçinin sosial infrastrukturlarının formalaşmasına, elmtutumlu istehsal bölmələrin genişlənməsinə üstünlük verilməsi məşğulluğun artması üçün əhəmiyyətli tədbirlər sırasına aiddir. Bu tədbirlərin perspektivdə reallaşdırılması aqrar sahədə məşğulluq imkanlarını yüksəldə bilər.

Aqrar sahədə işlərin düzgün və səmərəli qurulması məqsədi ilə Respublika Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rayonlarda müvafiq şöbələrinin fəaliyyət göstərmələrini zəruri hesab edirik. Belə ki, kənd yerlərində fermerlərin fəaliyyətinin faydalılığını və səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə adıçəkilən dövlət strukturunun

kəndlilərlə intensiv əlaqələrinin təşkil olunması müsbət nəticələr əldə edilməsinə Rayon mərkəzindən uzaq olan kəndlərlə və ərazilərlə məhsul daşınmasının asanlaşdırılması üçün müəyyən məsafədən bir məhsul toplama, yığım məntəqələrinin təşkil olunması və əlaqələndirməni həyata keçirmək məqsədi ilə həmin məsafələrdəki ərazilərdə rayon kənd təsərrüfatı şöbələrinin xüsusi bölmələrinin yaradılmasını da əlverişli hesab edirik.

İnfrastruktur sahələrin inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün çevik addımların atılması kənd təsərrüfatında məşğulluq potensialını möhkəmləndirə bilər. Bu baxımdan, həm istehsal, həm də sosial infrastruktur sahələrinin genişləndirilməsi məsələlərinə diqqətli yanaşmanın təmin olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ön ucqar dağ kəndlərinə belə nəqliyyat vasitələrinin rahat şəkildə hərəkətini təmin etmək üçün uzaq məsafəli hamar yolların çəkilişinin təmin olunması həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Uzaq məsafəli kəndlərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və istehsalı müəssisələrinin yaradılması və istehlakçılara vaxtında çatdırılmasını təmin edən infrastrukturların təşkili dağ kəndlərində məşğulluğun və bununla yanaşı, məskunlaşmanın təmin edilməsi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Ona görə də bu sahəyə xüsusi diqqət ayrılmasını vacib hesab edirik.

Araşdırmalarımız göstərir ki, aqrar bölmədə daha perspektiv sahələrin önə çıxarılması və onların inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, əkinçiliklə yanaşı heyvandarlıq sahələrinin də canlanmasına diqqətin artırılması məşğulluğun yüksəldilməsi baxımından böyük potensiala malikdir. Aqrar sektorun ayrı-ayrı sahələrinin-xüsusən üzümçülük, şərabçılıq, meyvəçilik və digər əlverişli sahələrdə daha məhsuldar meyvə bağlarının salınması və intensiv istehsal üzrə məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinin təşkili yüzlərlə yeni iş yerlərinin yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞƏDƏBİYYAT

1. Abbasov T. A. Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar bazarın formalaşması və inkişafının xüsusiyyətləri. Bakı: 2005, 301 s.
2. Abbasov T. A., Aqrar bazar və sahibkarlığın regional İnkişaf istiqamətləri. Bakı: 2006, 287 s.
3. Abbasov T. A., Kənd təsərrüfatının resurs potensialı və ondan səmərəli istifadənin regiona) problemləri. Bakı: Elm, 2002. 188 s. materialları. Bakı: 1998, 489 s.
4. Ağayev A. Q. Maliyyə. Terminlərin izahlı və tərcümə lüğəti. Bakı: Ziya 2005, 421 s.
5. Akademik Əhməd Mahmudovun 75 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın Aliyev İ. A. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2003, 315 s.
6. Aliyev İ. HL, İbadov S. A. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Ağrıdağ, 2010, 400 s.
7. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Azərbaycan, 1999, 207 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 1999, 187 s.
9. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin xalqa müraciəti. Naxçıvan: 2001, 190 s.
10. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Səda, 2012, 287 s.
11. Babayev T. Q. Aqrar sahədə özəl qurumların təşkili və iqtisadi əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 2014, 258 s.
12. Bələdiyyələrə dair Azərbaycan Respublikasının qanunlar toplusu. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 196 s.
13. Bələdiyyələrin torpaqla bağlı münasibətlərinin tənzimlənməsinə dair təlimat. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 31 s.

14. Biznes işini necə təşkil etməli? Bakı: Qanun, 2012, 215 s.
15. Əhmədzadə M. İ. Maliyyə hüququ. Praktikum. Bakı: Qanun, 2003, 80 s.
16. Əlirzayev Ə. Q. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı problemləri və həlli yolları: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: Elm, 2010, 114 s.
17. Əlirzayev Ə. Q. Əlirzayeva T, Ə., Əhalinin gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri. Bakı: Elm, 2012, 247 s.
18. Əlirzayev.Ə.Q. “Sosial mədəni sahənin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi” Bakı, 2013
19. Əlirzayev.Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf problemləri Bakı, 2012
20. Əliyev A. Ə., Quliyev A. S. Sosial sferanın iqtisadi və metodoloji əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2005, 304 s.
21. Əliyev M. T. Azərbaycanın iqtisadiyyatı. Bakı: 2009, 219 s.
22. Fermerlər nəyi bilməlidir? Fermerin kitabçası 2. Bakı: 2011 56 s.
23. Filip Kotler. Marketingin əsasları. Bakı: Ergün, 2013, 559 s,
24. Harvey Jack, Jowsey Ernie. Müasir ekonomiks. Səkkizinci nəşr. Bakı: Kitab klubu, 2008, 648 s.
25. İşaxtaran və işsiz vətəndaşların peşə təhsili sisteminin tədris-metodiki bazasının və texniki-proqram təminatının təkmilləşdirilməsi üzrə proqram. Ordudan təxris olunmuş vətəndaşların, xüsusilə gənclərin sosial peşə adaptasiyasına dair metodiki tövsiyələr. Bakı: 2003, 80 s.
26. İşaxtaran və işsiz vətəndaşların peşə təhsili sisteminin tədris-metodiki bazasının və texniki-proqram təminatının təkmilləşdirilməsi üzrə proqram. Peşəyönümü işinin təşkilinə dair metodiki tövsiyələr. Bakı: 2004, 80 s.
27. Kənd təsərrüfatında iqtisadi islahatlar. Vergi jurnalı, Bakı: Azərnəşr. 2015. N 4, 23 s.
28. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R. K. Məşğulluq və əhalinin sosial müdafiəsi. Bakı: 2011, 86 s.
29. Məhsuldarlıq və rəqabətə davamlılıq. Bakı: İSMAYIL-NPM, 2016, 91 s.

- 30.Məmmədli O. Q., İsmayılov F. İ. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi. Bakı: MBM, 2016, 432 s.
- 31.Məmmədli O. Q., İsmayılov F. İ. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı: MBM, 2007, 800 s.
- 32.Məmmədov Q. Azərbaycan Respublikasının Dövlət torpaq Kadastrı: hüquqi, elmi və praktiki məsələləri. Bakı: Elm, 2003, 445 s,
- 33.Menkyu N. Qreqori. Ekonomiksin əsasları. Harvard Universiteti, 2014, 836s.
- 34.Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı (YAIİDP) 2004-2018-ci illər. Bakı: R. N. Novruz-94, 2002, 304 s.

РЕЗЮМЕ

Анализ проблем занятости в Азербайджане показывает, что это так проблема является одной из важных проблем рыночной экономики и без решения проблемы эффективная экономическая деятельность не может регулироваться.

По нашему мнению, работа в аграрном секторе должна основываться на результате но и нашу страну, а также улучшение возможностей для эффективной и полезной занятост что может привести к образованию избытка пищи. Это наша страна ненефтяной, который включает в себя основы национальных программ экономического развития место и роль аграрного сектора в национальном экономическом развитии как неотъемлемая часть сектора а также увеличение занятости, тем самым достигая сложной социально-экономической эффективности

SUMMARY

Analysis of employment problems in Azerbaijan shows that this is the case. The problem is one of the important issues in the market economy and without solving the problem effective economic activity can not be regulated.

In our opinion, the work in the agrarian sector should be based on the result of the population but also our country, along with improving the opportunities for effective and useful employment which can lead to the formation of food abundance. This is our country non-oil, which includes the basics of national economic development programs the place and role of the agrarian sector in national economic development, as an integral part of the sector as well as increasing employment, thereby achieving complex socioeconomic efficiency.